

บทที่ 4

เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์

ในบทที่ 3 ได้กล่าวถึงธุรกิจกับปัญหาจริยธรรมในการประกอบธุรกิจไปแล้ว ในบทที่ 4 นี้จะได้พิจารณาถึงทรรศนะของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐศาสตร์ ทั้งนี้เพื่อจะได้นำมาเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาที่กล่าวถึงในบทที่ 3 ต่อไป การพิจารณาทรรศนะทางเศรษฐศาสตร์ของพุทธศาสนานั้นจะเริ่มต้นที่การพิจารณาระบบพุทธจริยศาสตร์เสียก่อน ทั้งนี้เพราะความเข้าใจในระบบพุทธจริยศาสตร์นั้น จะช่วยให้สามารถมองเห็นทรรศนะทางเศรษฐศาสตร์ของพุทธศาสนาได้ถูกต้องและชัดเจนยิ่งขึ้น

ระบบพุทธจริยศาสตร์

พุทธศาสนามีชื่อเรียกตามคำของพระพุทธองค์ว่า “พรหมจรรย์” พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า พรหมจรรย์ หมายถึง ระบบการครองชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาทั้งหมด หรือหมายถึงตัวพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนาก็ว่าประกาศพรหมจรรย์

... ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย ... เธอทั้งหลายจงแสดงธรรม ... จงประกาศพรหมจรรย์ ... (วินัยปิฎก เล่มที่ 2 ข้อที่ 32)

... ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ ดังนี้ พรหมจรรย์คืออะไร? ที่จบของพรหมจรรย์ คืออะไร?

... มรรคา อันเป็นอริยะ ประกอบด้วย 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้คือ พรหมจรรย์; บุคคลใดประกอบด้วยอริยอัษฎางคิกมรรคนี้ บุคคลนั้นเรียกว่าเป็นพรหมจรรย์; ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นี้เรียกว่าที่จบของพรหมจรรย์ (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ 19 ข้อที่ 57-58)

... ผลของพรหมจรรย์คืออะไร? โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล เหล่านี้เรียกว่าผลของพรหมจรรย์ ... (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ 19 ข้อที่ 113)

... ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยดังนี้แล พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภ สักการะ และคำสรรเสริญ เป็นอนิสงส์ มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยศีลเป็นอนิสงส์ มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยสมาธิ เป็นอนิสงส์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอนิสงส์, หากแต่พรหมจรรย์นี้มี อกุปปาเจโตวิมุตติ เป็นที่หมาย เป็นแก่น เป็นที่จบสิ้น บริบูรณ์ ... (มัชฌิมนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ 12 ข้อที่ 352)

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาอย่างนี้แสดงว่า พรหมจรรย์หรือจริยธรรมอันประเสริฐ หรือจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนานั้นก็คือ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทานี้เอง และพรหมจารีหรือผู้ประพฤติพรหมจรรย์ หรือผู้มีจริยธรรม ตามหลักพระพุทธศาสนาก็คือ ผู้ดำเนินชีวิตตามมรรค หรือปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา

พุทธพจน์จากปฐมเทศนาหรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมายของมัชฌิมาปฏิปทาไว้ว่า

... ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่ควรเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นการชั้นต่ำ ชั้นตลาดของปุถุชน มิใช่อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง

... ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลางที่ไม่ข้องแวะที่ สุดสองอย่างนั้น อันเป็นทางที่สร้างจักขุ (การเห็น) สร้างญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ...

... ก็ทางสายกลางนั้น ... เป็นไหน? ทางนั้นคือ มรรคา อันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ 8 ประการได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ... (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ 19 ข้อที่ 1664)

ความเป็นทางสายกลาง (the Middle Path หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปซ่องแหวะที่สุดสองอย่างคือ

1. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)
2. อตตกิลมณานุโยค การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

ทางสายกลางนั้นจะต้องมีหลักที่แน่นอน ความแน่นอนของทางสายกลางนั้น อยู่ที่ความมีจุดหมายหรือเป้าหมายที่แน่ชัด เมื่อมีเป้าหมายหรือจุดหมายที่แน่นอนแล้ว ทางที่นำไปสู่จุดหมายนั้นจะพอเหมาะพอดีที่จะให้ผลตามเป้าหมาย โดยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือความเป็นทางสายกลางขึ้นอยู่กับความมีเป้าหมายที่แน่ชัด ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจะเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มด้วยความเข้าใจปัญหาของตน และรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผล เป็นทางแห่งการรู้ เข้าใจ ยอมรับ และกล้าเผชิญหน้ากับความจริง เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้าเผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว มนุษย์จะสามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงามได้เอง ผู้เดินทางสายกลาง เมื่อเข้าใจปัญหาและกำหนดรู้แนวแห่งจุดหมายแล้ว ก็จะมีความรู้ความเข้าใจตามมาว่า ทางดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากจะไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุแล้ว ก็จะไม่เอียงสุดทางจิตด้วย คือมิได้เห็นว่าคุณสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียร และผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว จนไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง ทางดำเนินชีวิตนี้มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และสอดคล้องพอเหมาะพอดีที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย

มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา คือระบบจริยธรรม ระบบความประพฤติปฏิบัติหลักคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือหลักการครองชีวิตของมนุษย์ที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือ ความดับทุกข์ หรือความสุดสิ้นปัญหา อยู่อย่างเป็นอิสระไร้ทุกข์

มรรค ซึ่งมีชื่อเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมัคค์ (อริย + อัฏฐังคิก + มัคค์) เรียกเป็นไทยว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง อริยอัชฎังคิกมรรค บ้าง แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอัน ประเสริฐที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ อันประกอบด้วย

1. สัมมาทิฏฐิ	เห็นชอบ	(Right View Right Understanding)
2. สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ	(Right Thought)
3. สัมมาวาจา	วาจาชอบ	(Right Speech)
4. สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ	(Right Action)
5. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ	(Right Livelihood)
6. สัมมาวายามะ	พยายามชอบ	(Right Effort)
7. สัมมาสติ	ระลึกรู้ชอบ	(Right Mindfulness)
8. สัมมาสมาธิ	จิตมั่นชอบ	(Right Concentration)

รายละเอียดเกี่ยวกับองค์มรรค มีดังต่อไปนี้คือ (มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก เล่มที่ 14 ข้อที่ 279)

1. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ได้แก่ความเห็นที่มีเหตุผลก่อให้เกิดในทางที่ดี ได้แก่ ความเห็นในอริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นหลักธรรมที่สำคัญในพุทธศาสนา

2. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ความคิดหรือความดำรินั้นย่อมเกิดจากความเห็น เมื่อเกิดความเห็นชอบ เห็นถูกต้อง บุคคลย่อมคิดที่จะกระทำสิ่งที่ถูกต้องต่อไปด้วยความดำริชอบที่แสดงไว้ในพระสูตรมี 3 ประการคือ

2.1 ความดำริที่จะออกจากกามไม่ติดข้องในความรักใคร่ ความอยากต่างๆ ผลที่ตามมาก็คือ ทำให้บุคคลคิดที่จะเสียสละเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขของส่วนรวม

2.2 ความดำริที่จะไม่ปองร้าย ไม่เคียดแค้น ไม่ชิงชัง ผลที่ตามมาก็คือ ความปรารถนาดี มีเมตตา ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข

2.3 ความดำริที่จะไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายผู้อื่น ผลที่ตามมาก็คือ เกิดความกรุณา คิดที่จะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์

ความดีริชอบ 3 ประการนี้ จะทำให้จิตใจของบุคคลออกห่างจากกิเลส เป็นแนวทางที่ส่งเสริมให้จิตใจสูงส่ง มีความก้าวหน้าทางธรรม พ้นจากบาปอกุศล กลายเป็นจิตใจที่เป็นประโยชน์แก่ตนเอง รวมทั้งผู้อื่นด้วย

3. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

- 3.1 การงดเว้นจากการพูดเท็จ
- 3.2 การงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ยุยง
- 3.3 การงดเว้นจากการพูดหยาบคาบ ลามก
- 3.4 การงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

4. สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ ได้แก่

- 4.1 การงดเว้นจากการตัดรอนชีวิตหรือการฆ่า
- 4.2 การงดเว้นจากการลักเอาของที่เขามิได้ให้
- 4.3 การงดเว้นจากการประพฤติดินในกามทั้งหลาย

5. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบหรือเป็นอยู่ชอบ ได้แก่ การเว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด เช่น การโกง การขู่เข็ญ เป็นต้น

6. สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ ได้แก่ ความเพียรพยายาม 4 สถาน คือ

- 6.1 เพียรพยายามมิให้อกุศลเกิด
- 6.2 เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป
- 6.3 เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น
- 6.4 เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ทรงอยู่ ไม่ให้เสื่อมหายไป

7. สัมมาสติ ระลึกชอบ

สติ คือความระลึกได้ สัมมาสติเป็นเรื่องเกี่ยวกับการฝึกบังคับตนเองให้ดำเนินไปในแนวทางที่ถูกต้อง เป็นการปฏิบัติเพื่อผูกจิตใจให้อยู่กับอารมณ์ที่กำลังกำหนด กำลังพิจารณาอยู่ การฝึกฝนอบรมสัมมาสติ ถือเป็นแนวทางสำคัญอันจะนำไปสู่ความหลุดพ้น

8. สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ

คือ การฝึกฝนสำรวมใจ หรือข่มใจให้มีความสงบ ตั้งมั่นแน่วแน่ต่ออารมณ์ หรือ สิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณา จิตที่เป็นสมาธิย่อมมีกำลัง มีภาวะอันเหมาะสมที่จะเกิดปัญญา ญาณ และความหลุดพ้น

อนึ่ง เพื่อให้มองเห็นเป็นหมวดหมู่อันจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านจัด องค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรค เข้าเป็นประเภทๆ เรียกว่า ชั้น หรือ ธรรมชั้น แปลว่า หมวด ธรรม หรือ กองธรรม มี 3 ชั้น หรือ 3 ธรรมชั้น กล่าวคือ ศีลชั้น สมาธิชั้น และปัญญา ชั้น (มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ 12 ข้อที่ 508) เรียกง่ายๆว่า ศีล สมาธิ ปัญญา โดยจัดสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าเป็นหมวดศีล จัดสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าเป็นหมวดสมาธิ จัดสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เข้าเป็น หมวดปัญญา ดังนี้

1. สัมมาทิฐิ	}	3. ปัญญา
2. สัมมาสังกัปปะ		
3. สัมมาวาจา	}	1. ศีล
4. สัมมากัมมันตะ		
5. สัมมาอาชีวะ		
6. สัมมาวายามะ	}	2. สมาธิ
7. สัมมาสติ		
8. สัมมาสมาธิ		

ดังนั้น พรหมจรรย์อันได้แก่ มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา ทั้งหมดจึงเป็นหลักธรรม ภาคปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนา รวมไปถึงการฝึกอบรมจิตใจ การปลุกฝังวางรากฐานคุณธรรมในจิตใจ และการสร้างญาณทัสสนะต่างๆ ที่เป็นเรื่องของปัญญาภาวนาในชั้นสูง เป็นเครื่องมือฝึกคุณธรรม ทั้งทางกาย วาจา และจิตใจ คือ มีครบทั้งศีล สมาธิ และปัญญา

การประพฤติปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรค จึงเป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรือจุดหมายของชีวิต ซึ่งพระพุทธศาสนาแบ่งไว้เป็น 3 ชั้น (ขุททกนิกาย จุฬนิกเทส เล่มที่ 30 ข้อที่ 673) ดังต่อไปนี้ คือ

1. ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ชีวิตนี้ หรือประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้น หรือจุดหมายเฉพาะหน้า หมายถึง ประโยชน์ที่เห็นได้ในชีวิตประจำวัน หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สินฐานะ เกียรติ ไฉไล ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทางชอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้องในระหว่างมนุษย์เพื่อความสุขร่วมกัน ดังนั้น เรื่องของเศรษฐกิจก็จะรวมอยู่ในประโยชน์ระดับนี้ด้วย

2. สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่า เป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับชีวิตภายใน หรือประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไป ซึ่งเป็นหลักประกันชีวิตเมื่อต้องจากโลกนี้ไปแล้ว หรือเป็นเครื่องประกันการได้คุณค่าที่สูงยิ่งกว่า สิ่งที่จะพึงได้กันตามปกติในโลกนี้ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตจิตใจที่ก้าวหน้าด้วยคุณธรรม มีความสงบสุขทางจิตใจ การรู้จักปิติสุขที่ประณีตด้านใน ตลอดจนคุณค่าที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือ ฌานสมาบัติ เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ ทำให้ไม่ยอมตีค่าผลประโยชน์ด้านวัตถุสูงจนเกินไป หรือเป็นเหตุให้ต้องกระทำความชั่วร้าย หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงาม ทำการสิ่งใดด้วยคุณธรรม รักคุณภาพของชีวิต และความเจริญงอกงามของจิตใจ

3. ปรมัตถะ ประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดหมายสูงสุด หรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระ ปราศจากกิเลส อยู่อย่างไร้ทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุข ประณีตภายในที่สะอาดบริสุทธิ์ เรียกว่า วิมุตติ และนิพพาน

พระพุทธเจ้าทรงยอมรับความสำคัญของประโยชน์ หรือจุดหมายเหล่านี้ ทุกระดับความเป็นอยู่ การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อมของบุคคลนั้นๆ อย่างไรก็ตามก็ตามปกติของพระพุทธศาสนา บุคคลทุกคนควรดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมายอย่างน้อยถึงขั้นที่ 2 ดังพุทธพจน์ว่า

... ผู้ปรารถนาโภคสมบัติ อันโอฬารยิ่งๆ ขึ้นไป พึงมีความไม่ประมาท; บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย, บัณฑิตไม่ประมาทจึงยึด เอาได้ซึ่งอรรถทั้ง 2 ประการ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ, คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิตก็เพราะการบรรลุอรรถ ... (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 15 ข้อที่ 381-5)

การบรรลุทิฏฐธัมมิกัตถะแล้วก็เป็นสิ่งที่ดี แต่ยังไม่เพียงพอ และไม่พึงหยุดอยู่แค่นั้น ควรก้าวต่อไปให้ได้อย่างน้อยบางส่วนของสัมปรายิกัตถะด้วย ผู้ใดประสบความสำเร็จหรือประโยชน์ถึงสองขั้นนี้แล้ว ท่านยกย่องให้เป็นบัณฑิต แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่าในโลกนี้

นอกจากนี้ ยังมีบุพภาคแห่งมรรค คือ ปัจจย 2 ประการ ได้แก่ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ อันเป็นปัจจยที่สนับสนุนสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นขององค์มรรค ดังพุทธพจน์ ว่า : "ภิกษุทั้งหลาย ปัจจยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ มี 2 ประการดังนี้ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ" (มัชฌิมนิกาย เล่มที่ 12 ข้อที่ 497)

1. ปรโตโฆสะ การมีกัลยาณมิตร.(กัลยาณมิตรตตา) กัลยาณมิตร หมายถึง บุคคลผู้เปรียบพร้อมด้วยคุณสมบัตินี้จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง

2. โยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามที่เป็น และโดยวิธีคิดหาเหตุผลแยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหา อุปทานของตนเข้าจับ

เงื่อนไขหรือปัจจยประการแรก จัดเป็นปัจจยจากสิ่งแวดล้อมภายนอก ในขณะที่ปัจจยประการที่สอง เป็นปัจจยส่วนบุคคลหรือปัจจยภายใน พระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำถึงความสำคัญของปัจจยหรือบุพภาคแห่งอริยมรรคนี้เสมอ

... ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทิ ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ฉันทัน ... (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 19 ข้อที่ 129)

... ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทิ การทำในใจโดยแยบคายก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ฉันทัน ... (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 19 ข้อที่ 136)

โดยที่อริยอัษฎางคิกมรรค หรือองค์มรรคซึ่งมี 8 ประการนี้ ท่านถือเป็นมรรค เราจึง อาจกำหนดเรียกบุพภาคแห่งมรรคนี้ได้ว่า “องค์คุณก่อนมรรค” ดังนั้น ระบบพุทธจริย- ศาสตร์ทั้งหมดจึงประกอบด้วยมรรคแปด และบุพภาคแห่งมรรค

มรรค จึงเป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระ พุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่จะช่วยให้มนุษย์ไปสู่ชีวิตที่ดีงาม ชีวิตที่ดีงามก็คือ ชีวิตที่ดำเนินตามมรรค ผู้ดำเนินชีวิตตามมรรคหรือปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็คือผู้มี จริยธรรมตามหลักการของพระพุทธศาสนา

พุทธจริยธรรมนั้นแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ

1. ระดับโลกียะ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับผู้ที่ยังต้องการจะแสวงหาความสุขตามประสา ชาวโลก ชีวิตในทางธุรกิจจึงจัดอยู่ในระดับโลกียะด้วย
2. ระดับโลกุตระ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับผู้ที่ต้องการความสุขที่สูงกว่าโลกียสุข อัน เป็นสภาพที่ดับกิเลสและความทุกข์ทั้งหมด ซึ่งหมายถึงนิพพาน

พุทธจริยธรรมกับการแสวงหาความสุข

เมื่อมรรคเป็นหนทางไปสู่การดับทุกข์ และการดับทุกข์นั้นหมายถึง หมดความทุกข์ บรรลุความสุขอันสูงสุด ความสุขจึงมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า พุทธจริยธรรมไม่แยกต่างหากจากความสุข (พระราชวรมุนี 2529 : 529) เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นในการทำความดีทั่วไป ที่เรียกว่า บุญ ก็มีพุทธพจน์ตรัสว่า “บุญเป็นชื่อ ของความสุข” (ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่มที่ 25 ข้อที่ 200) ในการบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือการเจริญภาวนา ความสุขก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้มี

สุขย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ)” (ทีฆนิกาย ปาฐกถาค์ เล่มที่ 11 ข้อที่ 455) และเมื่อจิตเป็นสมาธิบรรลุฌานแล้ว ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน ดังที่เรียกว่า องค์ฌาน ต่อไปอีกจนถึงฌานที่ 3 (ทีฆนิกาย ปาฐกถาค์ เล่มที่ 11 ข้อที่ 232) ฌานสมาบัติที่สูงกว่านั้นขึ้นไป แม้จะไม่มีสุขเป็นองค์ฌาน แต่ก็มีความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปอีก จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ก็เป็นความสุข และเป็นบรมสุข คือ สุขสูงสุดด้วย (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 13 ข้อที่ 287) นอกจากนั้น จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เป็นบรมสุขหรือโพธิ์นั้น ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์ (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่มที่ 12 ข้อที่ 425-6)

พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ได้ทรงบรรลุถึงความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามและความสุขอย่างอื่นที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้นแล้ว จึงทรงยืนยันได้ว่าจะไม่ทรงเวียนกลับมาหากามอีก แต่ถ้าพระองค์ยังไม่ทรงประสบความสุขที่ประณีตเช่นนั้นแล้ว ก็จะไม่ทรงสามารถยืนยัน ได้ว่าพระองค์จะไม่ทรงเวียนกลับมาหากามอีก พร้อมกันนั้นก็ได้ตรัสทำนองเตือนผู้ปฏิบัติธรรมให้ระลึกไว้ว่า ถ้าหากอริยสาวกจะมองเห็นอย่างชัดเจนตามความเป็นจริงด้วยสัมมา-ปัญญาว่า กามทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มากยิ่งขึ้นนัก แต่ถ้าอริยสาวกนั้นยังไม่ประสบ ยังไม่รู้จักปิติและความสุขที่ต้องอาศัยกามหรือความสุขที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้น ก็ยังวางใจไม่ได้ว่าเธอจะไม่วกเวียนกลับมาหากามอีก (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่มที่ 12 ข้อที่ 211) และตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายไว้โดยจำเพาะในทำนองเดียวกันว่า ถ้าผู้บวชแล้วยังมิได้ประสบปิติและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ก็เลสทั้งหลาย เช่น อภิชฌา พยาบาท ความฟุ้งซ่าน ภัยจรรณาน เปื้อนหนาย ก็จะไม่เข้าครอบงำจิตได้ (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 13 ข้อที่ 196) หมายความว่า ก็จะไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ หรือทนประพฤติพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้

ความที่ยกมาอ้างเหล่านี้ นอกจากแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถือความสุขเป็นเรื่องสำคัญแล้ว ยังให้ข้อสังเกตต่อไปอีกว่า การที่อริยสาวกละกามนั้น มิใช่เพราะกามไม่มีความสุข หรือเพราะพระพุทธศาสนาสอนให้ละเว้นความสุข พระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริง สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความสุข และยอมรับว่ากามมีความสุข แต่อริยสาวกละกามเพราะเห็นว่า กามมีความสุขก็จริงแต่ยังปะปนด้วยทุกข์มาก และข้อสำคัญก็คือ ยังมีความสุขอย่างอื่นที่สุขกว่าลึกซึ้งประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกาม อริยสาวกละกามก็เพราะได้ประสบสุขที่ประณีตยิ่งกว่านั้น ความข้อนี้แสดงว่าความสุขมีแตกต่างกัน เป็นชั้นเป็น

ระดับ พุทธศาสนาได้แบ่งระดับและประเภทของความสุขไว้หลายแบบ (พระราชมุนี 2529 : 530-531) แต่ไม่ว่าจะแบ่งแบบไหนก็กินความได้เป็น 3 ระดับ คือ 1. กามสุข 2. ฌานสุข และ 3. นิพพานสุข

1. กามสุข

ปุถุชนโดยทั่วไปย่อมมีตัณหาบ้างไม่มากก็น้อย การมีตัณหาทำให้มนุษย์ให้ความหมายแก่โลกและคาดหวังจากโลก บางทีมนุษย์ก็สมหวังได้ความสุข บางทีก็ผิดหวังได้ความทุกข์ ความสุข ที่เกิดขึ้นนี้เป็นเรื่องทางกายหรือทางวัตถุ เรียกว่า “กามสุข” ซึ่งการเสพสุขจากโลกภายนอกนี้ หากไม่มีการยับยั้งชั่งใจแล้ว แทนที่จะเป็นสุขกลับเป็นทุกข์ การหมกมุ่นมัวเมาในความสุขแบบนี้ จนเกินเลยไม่เพียงแต่จะทำให้ตัวเองไม่อยู่ในสภาพที่จะเสพสุขได้อีกต่อไปเท่านั้น แต่ยังทำให้สังคมปั่นป่วน ทำให้เกิดการแก่งแย่ง การเอารัดเอาเปรียบอย่างไม่เป็นธรรม อาจเข้าถึงสภาวะระส่ำระสาย จนกระทั่งไม่มีใครได้โอกาส เสพสุขแบบนี้

พุทธศาสนาสอนว่า การเสพกามสุขจะเป็นไปได้ด้วยดีก็ต่อเมื่อมนุษย์มี “ศีล” เป็นหลักปฏิบัติ ศีลเบื้องต้นคือศีล 5 ได้แก่ การไม่ทำลายชีวิต การไม่เอาของผู้อื่นโดยไม่มีสิทธิ การไม่พูดโกหก การไม่ผิดประเวณี และการไม่เสพของมีนเมา ศีล 5 ข้อนี้ เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่จะทำให้การเสพกามสุขมีอุปสรรคน้อย และถ้าหากปฏิบัติตาม “ธรรมห้า” ด้วยก็ยิ่งทำให้อุปสรรคน้อยลง ธรรมห้าได้แก่ มีความเมตตา กรุณา ทานเสียสละในทางสุจริต ยับยั้งและควบคุมตนเองในทางกามารมณ์ มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีสติอยู่เสมอไม่ประมาท

พุทธศาสนามีได้ถือว่าการเสพกามสุขจากโลกภายนอกหรือกามสุขเป็นสิ่งชั่วร้าย เพียงแต่บอกว่ามีความสุขที่สูงกว่านี้เท่านั้น การเสพกามสุขมีหลายระดับคือ ชั้นดีเลิศ ชั้นดี และชั้นทราม ถ้าเสพโดยปราศจากศีลธรรมหรือเสพอย่างมัวเมา ก็จะได้แต่ความทุกข์มากกว่าความสุข ถ้าเสพกามสุขอย่างมีศีลธรรม ไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีความยับยั้งชั่งใจ รู้จักพอประมาณ รู้สำนึกอยู่เสมอว่าการเสพกามสุขนี้มีทั้งสุขทุกข์ระคนกันไป เมื่อผิดหวังเป็นทุกข์ก็ยอมรับได้ว่าเป็นของธรรมดา เมื่อสมหวังเป็นสุขก็ไม่หลงระเริง ถ้าทำเช่นนี้ได้กามสุขก็มีใช้สิ่งชั่วร้าย แต่เป็นสิ่งที่มีความหมายของปุถุชน

2. ฌานสุข

แม้ว่าความสุขจะมีชั่วร้าย แต่ก็เป็นความสุขที่หายาบและไม่ยั่งยืน เทวดานั้น เสพความสุขในสรวงสวรรค์ และแม้ความสุขของเทวดาจะล้าเลิศปานใด ก็ยังไม่ประณีตสุขุม เหมือนสุขที่เหนือขึ้นไป สิ่งที่ทำให้ความสุขนั้นมีจำนวนจำกัด ไม่เพียงพอแก่ทุกคน จึงมีการ แย่งชิงกัน ทะเลาะวิวาทกัน “เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล แม้พวกกษัตริย์ก็วิวาทกัน กับพวกกษัตริย์ แม้พวกพราหมณ์ก็วิวาทกันกับพวกพราหมณ์ ... แม้มารดาที่วิวาทกับบุตร แม้บุตรที่วิวาทกับมารดา แม้บิดาที่วิวาทกับบุตร แม้บุตรที่วิวาทกับบิดา ... แม้สหายที่ วิวาทกับสหาย” (มัชฌิมนิกาย มุลปัณณาสก เล่มที่ 12 ข้อที่ 198)

การรู้จักประมาณในการแสวงหาความสุขนั้นย่อมมีผลดีทั้งต่อสังคมและต่อตนเอง สุขที่เหนือกว่าความสุขก็คือฌานสุข อาจเรียกได้ว่าเป็นสุขทางใจ ฌานแปลว่า เฟ้ง ได้แก่ ภาวะที่จิตบรรลุมาริถึงระดับหนึ่ง ฌานสุขเป็นแดนต่อแดนระหว่างความสุขกับนิพพาน อัน เป็นความสุขสูงสุด ฌานสุขมิได้เกิดจากประสาทสัมผัสทั้ง 5 ได้เสวยกับกามคุณทั้ง 5 คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ฌานสุขเป็นสุขที่ไม่มีทุกข์เจือปนเหมือนกามสุข ฌานสุขเกิดได้จากการบำเพ็ญเพียรทางจิตที่เรียกว่า การเจริญสมาธิ จิตที่เจริญสมาธิได้ถึงชั้นฌานย่อมหลุด พ้นจากกิเลสตัณหาได้ชั่วคราว มีลักษณะสงบ ราบเรียบ กระจ่าง และมีพลังพร้อมที่จะบรรลุ สัจธรรมขั้นสูงสุด

การบำเพ็ญเพียรทางจิตก่อนจะบรรลุฌานนั้น ต้องก้าวข้ามนิวรรณ์ 5 ซึ่งเป็นสิ่งที่กั้นจิต ไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ซึ่งประกอบด้วย 1. กามฉันท์ ความอยาก 2. พยาบาท ความ โกรธ ความแค้นเคือง 3. ถีนมิทธะ ความเชื่องซึม หงอยเหงา 4. อุทธัจจกุกกุกจะ ความ พุ้งซ่าน เตือดร้อนใจ 5. วิจิกิจฉา ความสงสัยลังเลใจในผลที่จะเกิดจากการปฏิบัติของตน เมื่อละนิวรรณ์ทั้ง 5 ได้แล้วจิตใจก็จะปลอดโปร่ง เกิดความอิมใจขึ้น ซึ่งตรงกันข้ามกับอิมกาย เป็นความสุขทางใจล้วน ๆ โดยที่ไม่ต้องอาศัย รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส มาสนอง

ฌานสุขมีลักษณะเหมือนกามสุขอย่างหนึ่งคือ ยังต้องมีอะไรบางอย่างมาสนองความรู้สึก ความรู้สึกนี้เรียกว่า เวทนา ซึ่งเกิดจากการที่จิตรับรู้อะไรบางอย่าง สิ่งที่จิตรับรู้เรียกว่า “อารมณ์” กามสุขนั้นเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการรับรู้อารมณ์ที่เป็นรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส คืออารมณ์ทางกายภาพ ฌานสุขก็ยังเป็นเวทนาคือ เป็นสุขเวทนาเหมือนกามสุข ต่างกันที่ “อารมณ์” ของฌานสุขนั้นได้แก่ “ธรรมารมณ์” ซึ่งมีใช้อารมณ์ทางกายภาพ แต่เป็นความ นึกคิด มโนภาพ หรือสภาวะอะไรบางอย่าง ฌานสุขมี 2 ระดับ ระดับต้นมี “รูปธรรม”

เป็นอารมณ์ เช่น ความสุข ที่เกิดจากการเพ่งลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ เป็นต้น ระดับสูง มี “อรุปรธรรม” เป็นอารมณ์ เช่น ความสุขที่เกิดจากการเพ่งสภาพว่างเปล่าเป็นอารมณ์ เป็นต้น ฉะนั้นแม้จะมีใช้ความสุขที่เกิดจากวัตถุ แต่ก็ยังต้องการสิ่งบางสิ่งมาสนอง จึงเป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่น หรืออุปทาน ดังนั้นจึงไม่เป็นความสุขขั้นสูงสุด

3. นิพพานสุข

พุทธศาสนาถือว่านิพพานเป็น “ความสุขขั้นสูงสุด” หรือ “บรมสุข” (ขุททกนิกาย ธรรมปทา เล่มที่ 25 ข้อที่ 25) บางครั้งพระพุทธองค์อธิบายไว้ว่า นิพพานคือ สภาพที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ (สังยุตตนิกาย สฬาทนวรรค เล่มที่ 18 ข้อที่ 497) การที่บุคคลยังไม่สิ้นซึ่ง ราคะ โทสะ โมหะ ย่อมก่อให้เกิดความยึดมั่น ความยึดมั่นทำให้คนสร้างโลก โดยให้ความหมายและค่าแก่โลก ซึ่งก็คือการไม่เห็นโลกตามที่มันเป็นจริง นิพพานก็คือการเห็นโลกตามที่มันเป็นจริง มิใช่เห็นโลกตามที่เรายากให้เป็นการควบคุมกิเลสตัณหาไว้ได้ จะทำให้ตนเห็นโลกตามที่เป็นจริง

... ผู้ใดรู้แจ้งเกี่ยวกับโลกทั้งปวง รู้โลกทั้งปวงตามความเป็นจริง แยกออกไปจากโลกได้ ไม่มีกิเลสในโลก ควบคุมอารมณ์ทั้งปวงได้ ปลดปล่อยกิเลสทั้งหมดได้ ผู้นั้นถูกต้องนิพพานอันเป็นความสงบอย่างยิ่ง ... (อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 21 ข้อที่ 23)

คำว่า “แยกออกไปจากโลกได้” หมายความว่า เป็นการรับรู้โดยปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เช่น “เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่ติใจ ไม่เสียใจ แต่วางเฉยมีสติสัมปชัญญะ” (ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 ข้อที่ 429) คือเห็นด้วยใจเป็นกลาง ไม่โกรธ ไม่โลภ ไม่หลง ความโกรธ ความโลภ ความหลง เกิดขึ้นเพราะคนยึดมั่นอยู่ในเรื่อง “อัตตา” คือเอาตัวเองเข้าไปผูกพันกับสิ่งต่าง ๆ ดังนั้นการแยกตัวจากโลกก็คืออยู่ในโลก แต่ไม่ยึดมั่นในโลก “ภิกษุทั้งหลาย อุบลก็ดี ปทุมก็ดี บุณฑริกก็ดี เกิดในน้ำ งอกในน้ำ ขึ้นพันในน้ำ แต่ น้ำไม่ติดฉันใด พระตถาคตเกิดขึ้นแล้วในโลก เจริญในโลก แต่พิชิตโลก ไม่ถูกโลก ฉาบทา เหมือนกันฉันนั้น” (สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค เล่มที่ 17 ข้อที่ 241)

ลักษณะประการหนึ่งของผู้บรรลุนิพพานคือ “นिरासे” พระราชวรมุนีอธิบายเรื่องนี้ไว้ดังนี้ คำนี้ถ้าแปลตามตัวก็แปลว่า ไร้ความหวัง แต่ความจริงแล้วน่าจะหมายความว่า “เหนือความหวัง” กล่าวคือ ปุถุชนทั่วไปนั้นย่อมมีชีวิตด้วยความหวัง ความหวังนี้ตั้งบนความอยาก คนที่ผิดหวังก็อาจหมดหวังได้ เพราะรู้ว่าไม่มีทางที่จะได้ตามหวัง แต่ในใจก็ยังอยากได้อยู่

เพียงแต่รู้ตัวไม่มีทางได้ ส่วนคนอยู่เหนือความหวังนั้นคือคนที่ไม่อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีอะไรจะต้องหวัง อยู่โดยไม่อาศัยความหวัง เป็นคนบริบูรณ์เต็มอ้อมอยู่ในตัว ไม่มีทางที่จะผิดหวังอีก (พระราชวรมุณี 2529 : 246)

สุขในนิพพานต่างกับความสุขและฉานสุขตรงที่ว่า สุข 2 อย่างหลังนั้นเป็น“สุขเวทนา” คือ เป็นความสุขที่มีต่ออะไรบางอย่าง มีอะไรบางอย่างเป็นตัวรับสนอง ตัวรับรอง นี่คือการอารมณ์ ฉานสุขอาศัยธรรมารมณ์ สุขอาศัยอารมณ์ทุกอย่างโดยเฉพาะกามคุณ 5 แม้ว่าฉานสุขจะเป็นสุขที่ไม่เกี่ยวกับวัตถุ แต่ก็ทำให้เกิดความยึดมั่นได้ จิตใจยังไม่บริสุทธิ์ทั้งสิ้นทีเดียว ส่วนสุขในนิพพานนั้นเป็นประสบการณ์ที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยอารมณ์ เป็นความสุขที่ประณีต มีความสมบูรณ์ในตัว มีใช้ความสุขที่เกิดจากการได้สนองความต้องการ มีใช้ความสุขที่ไปเติมความบกพร่องให้เต็ม แต่เป็นความสุขที่เกิดขึ้นเอง เป็นไปเอง เป็นประสบการณ์เพื่อประสบการณ์ มีใช้เป็นหนทางไปสู่อะไรอีก ไม่เกี่ยวข้องอะไรในโลก ไม่เกี่ยวข้องแม้แต่กับความว่าง เป็นประสบการณ์ทางจิตที่บริสุทธิ์ที่สุด

พระราชวรมุณีอธิบายไว้ว่า แม้ผู้บรรลุนิพพานจะเป็นผู้มีความสุข ก็ไม่ติดใจในความสุข รวมทั้งนิพพานสุขด้วย เมื่อรับรู้อารมณ์จากภายนอก พระอรหันต์ก็ยังเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้นทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์เช่นเดียวกับคนทั่วไป ต่างกันที่ว่าเป็นการเสวยเวทนาโดยปราศจากกิเลส เวทนาจึงไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาทางกายมีใช้ทางจิต ดังนั้น แม้อารมณ์ทั้ง 6 จะแปรเปลี่ยนไป ท่านก็ไม่เกิดความทุกข์ (พระราชวรมุณี 2529: 248)

การจะบรรลุนิพพานได้นั้นมีขั้นตอนตามลำดับ 3 ชั้นคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ศีลนั้น ทำให้คนมีความสุขเบื้องต้นได้ แต่ศีลอย่างเดียวไม่อาจทำให้บรรลุนิพพานได้ ศีลเป็นเงื่อนไขจำเป็นของนิพพาน แต่มีใช้เงื่อนไขเพียงพอ คือปราศจากศีลแล้วการก้าวหน้าไปสู่นิพพานเป็นไปไม่ได้ แต่ศีลไม่เพียงพอที่จะทำให้บรรลุนิพพาน ศีลช่วยให้จิตใจเป็นปกติพร้อมที่จะเจริญสมาธิ แต่สมาธิอย่างเดียวก็ไม่ทำให้บรรลุนิพพาน ให้ได้เพียงฉานสุขเท่านั้น ขั้นสุดท้ายที่จะทำให้บรรลุนิพพานคือปัญญา สมาธิเตรียมพร้อมให้แก่จิตใจที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็นจริง คือเห็นแจ้ง เรียกตามบาลีว่า วิปัสสนา

ผู้บรรลุนิพพานแล้วจะหลุดพ้นจากสังสารวัฏ นิพพานเป็นคำที่ใช้เรียกสภาวะที่จิตหลุดพ้นจากตัณหา อุปทานอย่างสิ้นเชิง เป็นสภาพที่จิตได้ประสบอะไรบางอย่างที่ไม่อาจ

ประสบได้ในชีวิตที่ความสุขหมายความว่าเพียงการที่ความอยากได้รับการสนอง เราจะเข้าถึงนิพพานได้ก็ด้วยการบำเพ็ญทางจิตถึงขั้นหนึ่งเท่านั้น

ดังนั้น จุดหมายของชีวิตตามทรรศนะของพุทธศาสนาจึงมองได้ 2 ด้านคือ การหลุดพ้นจากความทุกข์ และการได้สัมผัสความสุข ในการพัฒนาตัวเองให้มีความสุขนั้นก็มิตั้งแต่ขั้นต่ำสุดถึงขั้นสูงสุด ซึ่งความสุขทุกขั้นนั้น พุทธศาสนาก็ยอมรับว่าเป็นความสุขทั้งนั้น หากแต่เป็นความสุขที่ดีกว่า ประณีตลึกซึ้งยิ่งกว่ากันขึ้นไปตามลำดับขั้น แล้วแต่ใครจะเลือกแค่นั้น คนที่อยู่ในศีลก็มีความสุขขั้นหนึ่ง การเจริญสมาธิก็ให้ความสุขที่สุขุมชั้น จนกระทั่งในที่สุดการใช้ปัญญาจะให้ความสุขสูงสุด ความสุขในระดับกามสุขและฉานสุขนั้น จะเป็นความสุขในระดับโลกียะ ส่วนนิพพานสุขนั้นจะอยู่ในระดับโลกุตตระ

พุทธจริยธรรม ความสุขและอรรถประโยชน์

พุทธศาสนายอมรับความจริงอยู่เสมอว่า ความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของจริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม เป็นหลักยึดหรือฐานคำชูของการประพฤติธรรม ทั้งในระดับการปฏิบัติธรรม หรือในระดับจริยธรรมทั่วไป (พระราชนิพนธ์ 2529 : 556-557) ดังนั้น บุคคลทุกคนจึงควรมีความสุขอันชอบธรรมที่เหมาะสมกับระดับชีวิตของตน หรือเป็นผลแห่งความเพียรพยายามฝึกฝนตนเองอย่างน้อยหนึ่งขั้น

จากทรรศนะเกี่ยวกับความสุขของพระพุทธศาสนา เราจะเห็นว่าการแสวงหาความสุขในขั้นกามสุข หรือการแสวงหาความสุขทางกายหรือทางวัตถุนั้นมิได้เป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับพุทธจริยศาสตร์แต่อย่างใด เพียงแต่ว่าในการแสวงหาความสุขนั้น เราจะไม่ปล่อยใจของเราให้ไปหลงไหล หรือติดยึดกับความสุขเหล่านั้น เพื่อจิตใจของเราจะได้มีอิสระ และพร้อมที่จะก้าวหน้าไปสู่ความสุขในขั้นที่สูงต่อไป

พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์มีจิตเป็นตัวนำในการทำพฤติกรรมต่าง ๆ (ขุททกนิกาย อัมมปทา เล่มที่ 25 ข้อที่ 1-2) จิตหรือวิญญาณ (อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา เล่มที่ 34 ข้อที่ 170) เป็นตัวรู้ผัสสะที่ทำให้ดีใจและเสียใจ (ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่มที่ 25 ข้อที่ 877) มนุษย์ดีใจเมื่อได้รับสุขและเสียใจเมื่อได้รับทุกข์ มนุษย์จึงรักสุขและเกลียดทุกข์ (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ 19 ข้อที่ 1003) มนุษย์จึงหลีกเลี่ยงผัสสะที่ก่อให้เกิดทุกข์ และแสวงหาผัสสะที่ก่อให้เกิดสุข มนุษย์จึงเป็นผู้รักตน (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 15

ข้อที่ 13) เมื่อมนุษย์เป็นผู้รักตน รักสุข เกลียตทุกข์ มนุษย์จึงต้องทำให้ตนเองพ้นจากการถูกเบียดเบียน* เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้เป็นทุกข์ และมนุษย์จำเป็นต้องสร้างอรรถ-ประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นด้วย เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ได้รับความสุข

คำว่า “อรรถประโยชน์” หรือ “ประโยชน์” หมายถึงสิ่งที่เอื้ออำนวยให้เกิดสุข (อรรถะ) สิ่งที่เกี่ยวข้องต่อการได้รับสุข (หิตะ) และสิ่งที่เป็นสุข (สุขะ) (วิสุทธิมัคคปรมัตถมัญชุสา เล่มที่ 4 ข้อที่ 32) และการสร้างอรรถประโยชน์สุขนั้น มนุษย์ต้องสร้างอรรถประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นแก่ทั้งตนเอง ผู้อื่น และทั้งตนเองและผู้อื่น ดังพุทธพจน์ว่า

เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตนควรแท้ทีเดียว ที่จะให้ประโยชน์ตนนั้นสำเร็จด้วยความไม่ประมาท เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น ควรแท้ทีเดียว ที่จะให้ประโยชน์ผู้อื่นสำเร็จด้วยความไม่ประมาท หรือเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ก็ควรแท้ทีเดียวที่จะให้ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย สำเร็จลงด้วยความไม่ประมาท (อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เล่มที่ 23 ข้อที่ 72)

ในการสร้างอรรถประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นนั้นถือว่า ในลำดับอรรถประโยชน์ทั้งสามนั้น การสร้างอรรถประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่นนั้นจะอยู่ในลำดับสูงสุด รองลงมา คือการสร้างอรรถประโยชน์แก่ตนเอง และการสร้างอรรถประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นเป็นประการสุดท้ายตามข้อความในอังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ 21 ข้อที่ 95 ว่า

* ตามหลักพุทธศาสนา ความหมายของคำว่า “เบียดเบียน” หมายถึง ประการแรก เป็นการทำให้เดือดร้อน เกรี้ยว เพราะทำให้มนุษย์ผิดแปลกจากสภาพปกติ (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์ เล่มที่ 13 ข้อที่ 5) ประการที่สอง เป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดการบีบคั้น ทรมาน เพราะขัดแย้งกับสภาพปกติของมนุษย์ (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์ เล่มที่ 13 ข้อที่ 360) เช่น ก. ใช้ปืนยิง ข. ข. จึงเดือดร้อน เกรี้ยว และบีบคั้น ทรมาน เพราะเป็นการกระทำที่ทำให้ ข. ต้องผิดแปลกไปและขัดแย้งกับสภาพปกติของมนุษย์ พฤติกรรมที่แสดงการเบียดเบียน ได้แก่ ข้อห้ามในศีล 5 (ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 ข้อที่ 315) เช่น การปลงผู้อื่นจากชีวิต การถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่ของตน เป็นต้น หลักการไม่เบียดเบียนของพุทธศาสนานั้นหมายรวมถึง การไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น และไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น

... ระหว่างคนสองพวกคือ คนที่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น กับคนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน คนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนงามกว่า ประณีตกว่า ระหว่างคนสามจำพวก คือ ... (สองจำพวกข้างต้น) กับคนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น คนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นงามกว่า ประณีตกว่า ระหว่างคนสี่จำพวกคือ ... (สามจำพวกข้างต้น) กับคนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น คนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นเป็นผู้เลิศ เป็นผู้วิเศษ เป็นประธาน อุดม และประเสริฐ ...

จากข้อความที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่า แก่นความคิดเรื่องการสร้างอรรถประโยชน์สุขตามทฤษฎีของพุทธศาสนา จึงอยู่ที่ประโยชน์ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องทำให้ทั้งตนเองและผู้อื่นได้รับความสุขทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ ไม่ใช่ผู้ทำได้รับเพียงผู้เดียว หรือผู้อื่นได้รับเพียงอย่างเดียว การสร้างอรรถประโยชน์ตามแนวพุทธศาสนาจึงเป็นการประสานประโยชน์ของบุคคลและสังคมเข้าด้วยกัน แต่พุทธศาสนาก็มองว่ามนุษย์ต้องสร้างอรรถประโยชน์ของตนให้เกิดขึ้นก่อน เพราะถ้าทุกคนสามารถสร้างอรรถประโยชน์ตนได้สมบูรณ์แล้วย่อมมีผลให้ผู้อื่นและสังคมได้รับอรรถประโยชน์ไปด้วย ทั้งนี้เพราะเมื่อแต่ละคนสามารถพึ่งตนเองได้ ย่อมไม่เป็นการแก่ผู้อื่น และพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่นต่อไปได้ด้วย (วินยฎฐกถา ฎีกา เล่มที่ 1 ข้อที่ 365)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้สามารถสรุปความสัมพันธ์ระหว่างพุทธจริยธรรม ความสุข และอรรถประโยชน์ได้ดังนี้คือ

1. การประพฤติปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคจะนำไปสู่ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรือจุดหมายของชีวิต ซึ่งพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 3 ชั้น คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ซึ่งเป็นประโยชน์ที่เห็นได้ในชีวิตประจำวัน ประโยชน์ชั้นที่ 2 ได้แก่ ประโยชน์เบื้องหน้า ซึ่งเป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับชีวิตภายในจิตใจ และประโยชน์ชั้นสูงสุดก็คือ ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ก็คือนิพพาน พุทธศาสนายอมรับความสำคัญของประโยชน์หรือจุดหมายในทุกระดับ และในขณะเดียวกันก็มองว่าแม้ว่าคนโดยทั่วไปจะไม่สามารถดำเนินชีวิตไปถึงระดับสูงสุดคือนิพพานได้ แต่ก็ควรจะมีจุดหมายชีวิตไปให้ถึงประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์เบื้องหน้าให้ได้ อาจกล่าวได้ว่า แนวทางปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของชีวิต แต่ระดับดังกล่าวก็คือ การปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งการปฏิบัติตามแนวมรรคนี้บุคคลจะต้อง

เริ่มต้นจากการพัฒนาที่ตนเอง จะต้องเป็นผู้รู้จักคิดและไตร่ตรองในเรื่องของสิ่งทั้งหลายที่ได้พบเห็นได้ยินได้ฟังมาอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายใน และต้องอาศัยการชี้หน้าที่ดีจากกัลยาณมิตร ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายนอก

2. พุทธศาสนายอมรับความสำคัญของความสุขในทุกระดับของชีวิต แม้กระทั่งความสุขซึ่งเป็นความสุขทางกายหรือทางวัตถุ แต่การแสวงหาความสุขในขั้นนี้จะต้องมีศีลธรรมเป็นเครื่องนำทาง เพื่อไม่ให้เกิดการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

3. พุทธศาสนาเชื่อว่า อรรถประโยชน์นั้นเป็นสิ่งที่เอื้อให้เกิดความสุขและเป็นสิ่งที่เป็นสุขเอง การสร้างอรรถประโยชน์จึงต้องทำให้ทั้งตนเองและผู้อื่นได้รับด้วย พุทธศาสนาสอนให้มนุษย์คำนึงถึงตนเองและผู้อื่นควบคู่กันไปเสมอ กล่าวคือให้มนุษย์ปฏิบัติในสิ่งที่เป็นการประสานประโยชน์ที่เป็นทั้งของตนและของผู้อื่น การกระทำใดที่เป็นในทางเบียดเบียน หรือก่อให้เกิดโทษแก่ผู้อื่น ย่อมไม่เป็นที่พึงกระทำ เพราะมนุษย์ทุกคนย่อมรักตนเอง เพราะฉะนั้นผู้ที่รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น

จากหลักการสร้างอรรถประโยชน์ตามทรรศนะของพุทธศาสนา ถ้านำไปเปรียบเทียบกับทรรศนะทางเศรษฐกิจของเสรีนิยม ก็จะมีเหมือนกันตรงที่ทั้งพุทธศาสนาและเสรีนิยมต่างยอมรับว่า มนุษย์มีความรักตนเอง และเพราะความรักตนเองนี้เองที่เป็นแรงจูงใจให้มนุษย์พยายามแสวงหาอรรถประโยชน์ให้แก่ตนเอง จุดที่ต่างกันก็คือ ในการสร้างอรรถประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเองนั้นพุทธศาสนาคำนึงถึงประโยชน์ที่ผู้อื่นจะได้รับด้วย และให้ความสำคัญของการสร้างอรรถประโยชน์ทั้งของตนเองและผู้อื่นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่ามากกว่า การสร้างอรรถประโยชน์ให้เกิดขึ้นเฉพาะตนเองหรือเฉพาะผู้อื่นเท่านั้น ส่วนเสรีนิยมนั้นการสร้างอรรถประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเองในทางเศรษฐกิจนั้น ก็จะส่งผลให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นในเวลาเดียวกันด้วย แต่ประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นนั้นมิได้เป็นความจงใจหรือตั้งใจให้เกิดขึ้นเหมือนของพุทธศาสนา

ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวพุทธ

เมื่อมนุษย์ต้องเกี่ยวข้องกับวัตถุอย่างเลี่ยงไม่ได้ เพราะตามธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ต้องอาศัยวัตถุ อันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคเพื่อการดำรง

ชีวิต การที่มนุษย์ต้องเกี่ยวข้องกับวัตถุ จึงต้องเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจระบบใดระบบหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เช่นกัน

มรรค ซึ่งเป็นระบบจริยธรรมของพระพุทธศาสนานั้น ก็มีองค์ประกอบอยู่ข้อหนึ่งคือ สัมมาอาชีวะ ซึ่งแปลว่า การเลี้ยงชีพชอบ แสดงว่า พุทธศาสนาก็ยอมรับความสำคัญของ เศรษฐกิจเช่นกัน พระพุทธศาสนายอมรับและยืนยันถึงความจำเป็นทางวัตถุ โดยเฉพาะปัจจัย 4 ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “สพฺเพ สตฺตา อาหารญฺ ฐิติกา” (ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 ข้อที่ 226) สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร เป็นต้น แต่เป็นความจำเป็นที่แท้จริงของปัจจัย 4 นั้น ต้องอยู่ภายในขอบเขตพอดีที่จะให้ชีวิตดำรงร่างกายอยู่ในสภาวะที่เป็นปกติ คือ ปลอดภัย ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ เพื่อจะได้สามารถทำกิจการและบำเพ็ญความดีงามด้านจิตและปัญญาที่สูงขึ้นไปได้

การบริโภค

พฤติกรรมของการบริโภคตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ก็คือ การถือหลักมัตตัญญุตาทิมีในโอวาทปาฏิโมกข์ ซึ่งตามหลักการนี้ก็คือ เป็นผู้เลี้ยงชีวิตง่าย อยู่ง่าย หรือกินอยู่แต่พอดี (ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 ข้อที่ 202-206) การที่จะตัดสินว่าพอดีหรือไม่นั้นก็ให้ ใช้หลัก โยนิโสมนสิการ (การพิจารณาหรือการทำในใจโดยแยบคาย)

หลักการในการบริโภคก็คือ ไม่บริโภคเพื่อเล่น ไม่มัวเมาในการบริโภค ไม่บริโภคเพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อการตกแต่งร่างกาย แต่มีหลักการว่า เพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้เพื่อการดำเนินไปของชีวิต เพื่อบรรเทาความลำบากของกาย ระวังทุกขเวทนาทางกายคือ ความหิว และอยู่สุขสบาย เพื่อประพฤติธรรมในชั้นสูงยิ่งๆขึ้นไป

แม้ปัจจัยที่เหลือคือ ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ก็จะมีหลักการในทำนองเดียวกันคือ

ที่อยู่อาศัย เพื่อป้องกันภัยธรรมชาติ มีลม แดด เป็นต้น

เครื่องนุ่งห่ม เพื่อป้องกันภัย มีสัตว์ร้าย และเหลือบยุ้ง ความหนาว ความร้อน เป็นต้น

ยารักษาโรค เพื่อขจัดเวทนาทางกายที่เกิดขึ้นจากโรค

ดังนั้น รูปแบบของการบริโภคตามแนวพุทธจริยศาสตร์ จึงเป็นการบริโภคอย่างประหยัด เพราะเป็นการบริโภคตามความจำเป็นของร่างกาย ทรัพยากรต่าง ๆ จึงถูกใช้ไปตามความจำเป็นจริง นอกจากนี้รูปแบบการบริโภคตามแนวพุทธจริยศาสตร์นั้นจะช่วยสร้างและปลูกฝังนิสัย และค่านิยมที่ถูกต้องในการบริโภค เพราะแนวทางในการบริโภคในระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมเท่าที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้ จะเน้นและส่งเสริมค่านิยมที่ฟุ่มเฟือยให้แก่ผู้บริโภคผ่านการโฆษณาตามสื่อมวลชนต่าง ๆ จึงมีผลให้คนในสังคมมี ค่านิยมชอบบริโภคสิ่งที่ไม่จำเป็นต่อชีวิต เพื่อเป็นการแสดงฐานะทางสังคมของตน ค่านิยมหรือคุณค่าต่าง ๆ ในสังคมจึงมีส่วนในการกำหนดราคาของสินค้าและบริการต่าง ๆ ซึ่งตามหลักการทั่วไปทางเศรษฐกิจนั้น ถ้าสินค้าราคาต่ำลง คนจะมีอำนาจซื้อมาก สินค้าก็จะขายได้มาก ถ้าสินค้าราคาสูงขึ้น คนจะมีอำนาจซื้อน้อย สินค้าก็จะขายได้น้อย แต่ตามสภาพที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ซึ่งคนมีค่านิยมที่ชอบแสดงฐานะของตนเอง สินค้ายังมีราคาแพง ก็จะมีคนชอบซื้อ เพราะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงฐานะของตน ดังนั้นนิสัยหรือค่านิยมในการบริโภคจึงมีส่วนผลักดันให้เกิดการผลิตสินค้าและบริการที่ไม่จำเป็นต่อชีวิต และทำให้เกิดการเผาผลาญทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดไปอย่างฟุ่มเฟือย ซึ่งก็จะเห็นได้ว่าจะกลายเป็นข้ออ้างของนักธุรกิจว่าทำผิดจริยธรรม เพราะจะได้สนองความต้องการจริงของสังคมโดยที่ความต้องการดังกล่าวถูกสร้างขึ้นมาจากธุรกิจเอง

นอกเหนือจากปัจจัย 4 ซึ่งมีความจำเป็นต่อการดำรงชีพของมนุษย์แล้ว คุณค่าและความสำคัญของวัตถุนั้น จะมีส่วนยึดหยุ่นโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคม และองค์ประกอบภายในบุคคล คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจเท่าทันคุณโทษและขอบเขตความสำคัญของวัตถุและความสามารถที่จะประสบความสำเร็จที่ประณีตกว่าความสุขในชั้นกามสุขนี้ ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงไม่สนใจที่จะกะเกณฑ์ว่าคนเราจะต้องมีวัตถุเท่ากัน เพราะเกณฑ์นี้ไม่ใช่เครื่องวัดว่าจะทำให้ทุกคนเป็นสุขและมีชีวิตที่ดีงามได้ พุทธศาสนาจึงสนใจเกณฑ์อย่างต่ำที่ทุกคนควรมีปัจจัย 4 เพียงพอที่จะมีชีวิตรอดได้ด้วยดี พ้นจากนั้นแล้วพุทธศาสนายอมให้มีวัตถุครอบครองตามความพร้อมและพัฒนาการทางจิตปัญญา ภายในขอบเขตเท่าที่จะไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เพราะคนบางคนมีความต้องการวัตถุเพียงเท่าที่พอเป็นอยู่แล้ว ก็สามารถหันไปมุ่งเน้นด้านการพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญา แต่บางคนยังไม่พร้อม ชีวิตของเขายังต้องขึ้นต่อวัตถุมากกว่า ถ้าการเป็นอยู่ของเขาไม่เป็นเหตุเบียดเบียนผู้อื่น ก็ยังเป็นที่ยอมรับได้ นอกจากนั้นบางคนมีความโน้มเอียง ความถนัด และความสามารถในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นได้ดี การมีทรัพย์มากมายของเขาก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

ทรัพย์สินและการแข่งขัน

ดังนั้น เมื่อมีปัจจัย 4 สำหรับความจำเป็นพื้นฐานแล้ว ก็ควรแสวงหาทรัพย์สินให้เพิ่มพูนขึ้น เพื่อให้พร้อมที่จะใช้ทำประโยชน์ได้หลายอย่าง เพราะคฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือนนั้น นอกจากจะต้องรับผิดชอบตนเองให้มีความเป็นอยู่ที่ดีแล้ว ก็ยังมีภาระอื่น ๆ ที่ต้องอาศัยวัตถุ และทรัพย์สินเงินทองอีก เช่น การเลี้ยงดูคนที่เกี่ยวข้อง คนที่อยู่ในความรับผิดชอบ ตั้งแต่ครอบครัว ตลอดจนการช่วยเหลือสงเคราะห์แก่กันและกันในสังคม และการช่วยสนับสนุนการประกาศธรรมเผยแผ่ชีวิตที่ดีงาม เพราะฉะนั้น คฤหัสถ์จึงมีภาระทางเศรษฐกิจในการที่จะแสวงหาทรัพย์สินมากขึ้น (พระธรรมปิฎก 2537 : 63)

จากข้อความดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่านอกจากปัจจัย 4 แล้ว พุทธศาสนายังยินยอมให้คฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือนแสวงหาทรัพย์สิน และครอบครองทรัพย์สินได้ตามความสามารถและความพร้อมของแต่ละบุคคล โดยให้อยู่ภายในขอบเขตและไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ซึ่งในจุดนี้เองก็เป็นสิ่งที่สอดคล้องกับลักษณะของกรรมสิทธิ์ในระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม แต่ตามหลักการของพุทธศาสนานั้น การมีทรัพย์สินอยู่ในความครอบครองมาก ๆ นั้น นอกจากจะทำให้ผู้ครอบครองสามารถนำทรัพย์สินเหล่านั้นมาเลี้ยงชีวิตของตนเอง ครอบครัว ตลอดจนผู้เกี่ยวข้องให้มีความสุขแล้ว พุทธศาสนายังมุ่งหวังต่อไปอีกว่า เขาจะนำทรัพย์สินที่มีอยู่หรือหาได้ไปช่วยเหลือบุคคลอื่น ๆ ในสังคม และให้การสนับสนุนกิจการทางด้านศาสนาอีกด้วย นั่นคือยังมุ่งเน้นในเรื่องคุณค่าทางจิตใจ

พระพุทธเจ้าทรงสอนคฤหัสถ์ถึงวิธีการที่จะให้บรรลุประโยชน์สุขในปัจจุบัน หรือประโยชน์ที่เรียกว่า “ทิฏฐุธัมมิกัตถะ” ซึ่งเป็นเรื่องของความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ทำให้มีทรัพย์สินเงินทองและสามารถพึ่งตนเองได้ ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน หรือธรรมที่เป็นไปเพื่อทิฏฐุธัมมิกัตถะนั้นมี 4 ประการคือ

1. อุฏฐานสัมปทา มีความพร้อมในความมั่นคงสาหวิริยะ คือขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ประกอบอาชีพสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตราหาอุบายวิธีที่สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี

2. อารักขสัมปทา มีความพร้อมเรื่องการรักษา คือรู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์ และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตราย เสื่อมเสีย

3. กัลยาณมิตรตตา คบคนดีเป็นมิตร คือรู้จักกำหนดบุคคลในถิ่นที่อาศัย เลือกเสวนา พูดคุย สำเนียงการศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้ทรงคุณวุฒิ

4. สมชีวิตา มีความเป็นอยู่เหมาะสม คือรู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเลี้ยงชีวิต แต่พอดี มิให้ฝืดเคืองหรือฟุ่มเฟือยจนเกินไป ให้รายได้เหนือรายจ่าย มีส่วนเหลือเก็บออมไว้ใช้ เมื่อกระทำได้เช่นนี้ จะมีผลสืบเนื่องให้ได้รับความสุขจากโภคทรัพย์ด้วยความพอเหมาะพอดี ซึ่งเป็นความสุข (อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต เล่มที่ 23 ข้อที่ 145)

จากหลัก 4 ประการ ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า สิ่งสำคัญที่จะช่วยให้เกิดความมั่งคั่งทาง เศรษฐกิจตามทฤษฎีของพุทธศาสนาก็คือ การประกอบอาชีพโดยสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร และรู้จักการประหยัดอดออม โดยนัยนี้ ผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียรมากๆ ก็ย่อมจะมีทรัพย์สินมากขึ้นเรื่อยๆ ก็เท่ากับว่าแต่ละคนจะต้องพยายามแข่งขันกับตัวเองให้มากที่สุด เพราะเมื่อมีความขยันหมั่นเพียรมาก ก็ย่อมมีทรัพย์มากและตามหลักการสร้าง อรรถประโยชน์ เมื่ออรรถประโยชน์เกิดขึ้นแก่ตนเองแล้ว ย่อมจะนำไปสู่อรรถประโยชน์ของผู้อื่นด้วย

ในเรื่องของทรัพย์สินนั้น พระพุทธศาสนาจะไม่ถือเอาการมีทรัพย์มากหรือน้อย มาเป็นเกณฑ์วัดความชั่วหรือดี เพราะถือว่าการมีทรัพย์เป็นเพียงวิถีไปสู่จุดหมายอื่น มิใช่เป็นจุดหมายในตัว การที่จะสนับสนุนการมีทรัพย์หรือไม่จึงอยู่ที่การปฏิบัติเพื่อจุดหมาย ดังนั้น จุดที่พระพุทธศาสนาสนใจต่อทรัพย์จึงมีสองตอนคือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ว่าได้มาอย่างไร และการปฏิบัติต่อทรัพย์ที่มีหรือได้มาแล้วว่าจะใช้มันอย่างไร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ไม่นับการมีทรัพย์ แต่เน้นการแสวงหาและการใช้จ่ายทรัพย์

เมื่อพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อวิธีการแสวงหา และวิธีการใช้จ่ายทรัพย์ ดังนั้น นอกจากการแข่งขันกับตัวเองเพื่อให้มีทรัพย์สินมากขึ้นแล้ว การแข่งขันกับผู้อื่นในทางที่ชอบธรรม เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น การแข่งขันในลักษณะเช่นนี้จึงไม่น่าจะขัดแย้งกับหลักการของพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนาได้กล่าวถึงผู้แสวงหาโภคทรัพย์ไว้หลายประเภท ซึ่งจำแนกไว้ 3 จำพวก คือ

1. บางพวกแสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบธรรม ด้วยความเห็นแก่ได้ ครั้นแล้วไม่นำทรัพย์นั้นมาเลี้ยงตนให้สุขสบาย ไม่จำแนกทาน ไม่ทำบุญ
2. บางพวกแสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบธรรม ด้วยความเห็นแก่ได้ ครั้นแล้วนำทรัพย์นั้นมาเลี้ยงตนเองให้สุขสบาย แต่ไม่จำแนกทาน ไม่ทำบุญ
3. บางพวกแสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบธรรม ด้วยความเห็นแก่ได้ แล้วเลี้ยงตนเองให้สุขสบาย แต่จำแนกทานทำบุญ

ในสามจำพวกนี้ พวกที่แสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบ ไม่เลี้ยงตัวเองให้สุขสบาย จัดเป็นพวกที่เป็นภัยทั้งแก่ตนเองและสังคมส่วนรวม เบียดเบียนตนเองด้วยการไม่ได้สุขจากโภคทรัพย์ที่ตนเองแสวงหามาได้ และอาจได้รับโทษทัณฑ์จากการประพฤติมิชอบของตนเอง ที่มีผลกระทบต่อส่วนรวม คือ เป็นการทลายวงจรเศรษฐกิจประการหนึ่ง เนื่องจากโภคทรัพย์ไม่ถูกใช้ให้เกิดการหมุนเวียน พวกที่สองเบียดเบียนตนบางส่วน คือส่วนที่แสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบ แต่ยังใช้ให้เกิดความสุขสำหรับตน จึงยังไม่เป็นประโยชน์ต่อสังคม พวกที่สามเบียดเบียนตนเองบางส่วนเบียดเบียนสังคมบางส่วน แต่ก็ยังเป็นประโยชน์ต่อสังคมบางส่วน ด้วยการนำทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีพ และยังจำแนกทาน ทำบุญ

นอกจากนี้ การมีทรัพย์หรือได้ทรัพย์มาแล้วเก็บสะสมไว้โดยไม่ทำประโยชน์ ก็ถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เช่นเดียวกับการแสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด และใช้ทรัพย์ในทางที่เกิดโทษเช่นกัน

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าก็ทรงติเตียนเศรษฐีผู้หนึ่ง ซึ่งมีทรัพย์สมบัติสะสมไว้อย่างมากมาย แต่ตนเองกลับบริโภคอาหารคือปลายข้าวกับน้ำส้ม นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบ ตัดเป็นสามชิ้น เย็บติดกัน ยานพาหนะก็ใช้รถเกาๆ ก็นั่งทำด้วยใบไม้ เมื่อถึงแก่กรรมก็ยังไม่มียุติมารับมรดก พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงขนทรัพย์สมบัติที่ไม่มีมียุติมารับมรดกเข้าไปไว้ในวัง พระพุทธเจ้าได้ทรงติเตียนเศรษฐีที่ครอบครองทรัพย์สมบัติไว้โดยไม่ใช้ให้เป็นประโยชน์ว่า

... เป็นอย่างนี้แหละมหาบพิตร อสัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมไม่เลี้ยงตนให้ เป็นสุข ให้เอิบอ้อม ไม่เลี้ยงมารดาบิดา ... บุตรภรรยา ... คนรับใช้กรรมกรคนงาน ... มิตร สหายผู้ร่วมงาน ให้เป็นสุขให้เอิบอ้อม ไม่ประดิษฐานทักษิณาอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจอารมณ์ดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่ได้กินใช้ โดยชอบเหล่านั้น ราชาทั้งหลายย่อมริบเอาไปเสียบ้าง โจรย่อมลักเสียบ้าง ไฟย่อมไหม้เสีย บ้าง น้ำย่อมพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักย่อมเอาไปเสียบ้าง, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งมีได้กินใช้โดยชอบยอมหมดสิ้นไปเปล่า ไม่ถึงการบริโภค, เปรียบเหมือนสระน้ำในถิ่น อมนุษย์ ทั้งที่มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่างแจ้ว มีท่าเรียบราบ นำรินรมย์ คนจะตักเอาก็ ไม่ได้ จะดื่มจะอาบ จะทำตามปรารถนาก็ไม่ได้ ...

ส่วนสัตบุรุษ ได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอิบอ้อม เลี้ยงมารดา บิดา ... บุตรภรรยา ... คนรับใช้กรรมกรคนงาน ... มิตรสหายผู้ร่วมงานให้เป็นสุข ให้ เอิบอ้อม ย่อมประดิษฐานทักษิณาอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจอารมณ์ ดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่ได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชา ทั้งหลายก็ไม่ขโมยเอาไป โจรทั้งหลายก็ลักไม่ได้ ไฟก็มิได้ไหม้ น้ำก็มิได้พัดพาไป ทายาทผู้ ไม่เป็นที่รักก็เอาไปไม่ได้, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งกินใช้โดยชอบ ย่อมถึงการบริโภค ไม่หมดสิ้นไปเปล่า, เปรียบเหมือนสระน้ำไม่ไกลหมู่บ้านหรือนิคม มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่างแจ้ว มีท่าราบเรียบ นำรินรมย์ คนจะตักไปก็ได้ จะดื่มก็ได้ จะอาบก็ได้ จะทำ ปรารถนาก็ได้ ...

คนชั่วได้ทรัพย์แล้ว ตัวเองก็ไม่กินใช้ ทั้งก็ไม่ให้ (แก่ใครๆ) เหมือนดั่งน้ำอยู่ในถิ่น ของอมนุษย์ จะใช้ดื่มก็ไม่ได้ คนยอมอดใช้, ส่วนวิญญูชนมีปัญญา ได้โภคะแล้ว ย่อมกินใช้ และทำกิจ (งานของตนและการกุศลช่วยผู้อื่น), เขาเป็นคนเลิศล้ำ ได้เลี้ยงดูหมู่ญาติแล้ว ไม่มีใครติเตียนได้ ย่อมเข้าถึงถิ่นสวรรค์ ... (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 15 ข้อที่ 386-9)

จากพุทธพจน์ดังกล่าว ต้องการสอนว่า ควรจะถือเอาประโยชน์จากการมีโภคะหรือ ทรัพย์สิน ไม่ใช่มีทรัพย์สมบัติเกี่ยวไฉนๆ การมีทรัพย์นั้นย่อมมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ให้เป็น ประโยชน์ ส่วนแนวทางการใช้โภคทรัพย์นั้น ก็ถือตามหลักโภคอาทิยะ 5 ประการ คือ

1. ใช้จ่ายทรัพย์นั้นเลี้ยงตนเอง เลี้ยงดูครอบครัว มารดาบิดา ให้เป็นสุข
2. ใช้ทรัพย์นั้นบำรุงเลี้ยงมิตรสหาย ผู้ร่วมกิจการงานให้เป็นสุข

3. ใช้ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ
4. ทำพลี คือ การละบำรุงสังเคราะห์ 5 อย่างได้แก่
 - ก. อติถิพลี ใช้ต้อนรับแขก คนที่ไปมาหาสู่ ซึ่งเป็นเรื่องของการปฏิสังการ
 - ข. ญาติพลี ใช้สังเคราะห์ญาติ
 - ค. ราชพลี ใช้บำรุงราชการด้วยการเสียภาษีอากร เป็นต้น
 - ง. เทวดาพลี บำรุงเทวดา คือสิ่งที่เคารพนับถือตามลัทธิความเชื่อ หรือตามขนบธรรมเนียมของสังคม
 - จ. ปุพพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้แก่บุพการีชน ท่านที่ล่วงลับไปแล้ว
5. บำรุงสมณพราหมณ์ คือ พระสงฆ์ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ผู้ฝึกฝนพัฒนาตนเอง ไม่ประมาทมัวเมา ผู้จะดำรงธรรมไว้ให้แก่สังคม (พระธรรมปิฎก 2537 : 57-58)

สำหรับวิธีการจัดสรรทรัพย์ในการใช้จ่าย ก็มีกล่าวถึงในโภควิภาค 4 ซึ่งบอกให้จัดสรรทรัพย์เป็นสี่ส่วน คือ ส่วนหนึ่งใช้บริโภคเลี้ยงตนเองให้เป็นสุข เลี้ยงดูครอบครัว และคนที่อยู่ในความรับผิดชอบให้เป็นสุข และใช้ในการทำความดี บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่างๆ สองส่วนต่อไปจัดสรรไว้สำหรับลงทุนประกอบการงาน ส่วนที่สี่ให้เก็บไว้ใช้เป็นหลักประกันในยามจำเป็น เพราะอาจมีเภทภัย อุบัติเหตุ หรือเหตุสุดวิสัยในการทำงานประกอบอาชีพ เช่น เจ็บไข้ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก 2537 : 57)

อย่างไรก็ดี แม้จะแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม และใช้จ่ายทรัพย์นั้นให้เป็นประโยชน์แล้ว ก็ยังไม่ถือว่าเป็นการปฏิบัติที่เกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะทางธรรมยังเน้นคุณค่าทางจิตใจและทางปัญญาอีกด้วย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนในเรื่องการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ว่า

... ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 3 จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก, สามจำพวกไหน?
คือ คนตาบอด คนตาเดียว คนสองตา

บุคคลตาบอดเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีดวงตาชนิดที่จะช่วยให้ได้ โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน กับทั้งไม่มีดวงตาชนิดที่จะช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล ... ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ ... ธรรมทรมาน ธรรมประณีต ... ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาบอด

บุคคลตาเดียวเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาชนิดที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน แต่ไม่มีดวงตาชนิดที่ช่วยให้รู้จักกรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล ... ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ ... ธรรมทรม ธรรมประณีต ... ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาเดียว

บุคคลสองตาเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาชนิดที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน อีกทั้งมีดวงตาที่ช่วยให้รู้จักกรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล ... ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ ... ธรรมทรม ธรรมประณีต ... ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลสองตา ...

คนตาบอด ตาเสีย มีแต่กาลิเคราะห์ร้ายทั้งสองทาง คือ โภคทรัพย์อย่างที่ว่าก็ไม่มี คุณความดีก็ไม่กระทำ; อีกคนหนึ่งที่เรียกว่า ตาเดียว เทียบแสวงหาแต่ทรัพย์ ถูกธรรมก็เอา ผิดธรรมก็เอา ไม่ว่าจะเป็นการลักขโมย คดโกง หรือโกหกหลอกลวงก็ได้ เขาเป็นคนเสวยกามที่ฉลาดสะสมทรัพย์ แต่จากนี้ไปนรก คนตาเดี่ยวย่อมเดือดร้อน; ส่วนคนที่เรียกว่า สองตา เป็นคนประเสริฐ ย่อมป็นทรัพย์ซึ่งได้มาด้วยความขยันจากกองโภคที่ได้มาโดยชอบธรรม ออกเพื่อแผ่ มีความคิดสูงประเสริฐ มีจิตใจแน่วแน่ ย่อมเข้าถึงสถานตั้งงามที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก: พึงหลีกเลี่ยงคนตาบอดและคนตาเดียวเสียให้ไกล ควรคบหาแต่คนสองตาผู้ประเสริฐ ... (อังกุตตรนิกาย ดิกนิบาต เล่มที่ 20 ข้อที่ 468)

การปฏิบัติที่เกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ก็คือ การวางใจ วางท่าที่ต่อทรัพย์นั้นว่า จะต้องเป็นไปด้วยนิสสรณปัญญา คือ มีความรู้เท่าทัน เข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพย์ และขอบเขตแห่งคุณค่าหรือประโยชน์นั้น มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่เป็นทาส แต่เป็นนายของทรัพย์ ให้ทรัพย์มีเพื่อรับใช้มนุษย์ เป็นอุปกรณ์สำหรับทำสิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่ตั้งงาม ช่วยผ่อนคลายทุกข์ ทำให้มีความสุข มิใช่ทรัพย์เป็นเหตุของการเพิ่มความทุกข์ ทำให้เสียคุณภาพจิต ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือทำให้มนุษย์แปลกหน้ากัน

ดังนั้น ในบรรดาบุคคลผู้แสวงหาโภคทรัพย์นั้น พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญบุคคลประเภทที่แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมด้วยความไม่เห็นแก่ตัว เพื่อเลี้ยงชีพตัวเองให้เป็นสุข จำแนกทาน ทำบุญ ไม่ละโมภ ไม่หลง ไม่พัวพันในทรัพย์ มีสติเป็นโทษจากการแสวงหาทรัพย์ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกจากความมัวเมาในทรัพย์ ควรสรรเสริญ 4 สถาน คือ

1. ได้ทรัพย์มาโดยชอบธรรม
2. นำมาเลี้ยงชีพให้สุขสบาย
3. จำแนกทาน ทำบุญ
4. ไม่ละโมภ ไม่หลง ไม่พัวพัน มีสติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกจากความมัวเมาในทรัพย์ (สังยุตตนิกาย สุตตนิบาต เล่มที่ 18 ข้อที่ 114)

หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องตามหลักพุทธจริยธรรม จึงสามารถสรุปได้ดังนี้

1. การหา : แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ข่มเหง
2. การใช้ :
 - ก. เลี้ยงตน (และคนที่เกี่ยวข้องรับผิดชอบ) ให้เป็นสุข
 - ข. เพื่อแผ้วแผ่ปัน
 - ค. ใช้ทรัพย์ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ เป็นบุญ
3. คุณค่าทางจิตและปัญญา : ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติอย่างรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ มีจิตใจเป็นอิสระ และอาศัยทรัพย์เพื่อการพัฒนาจิตปัญญาต่างๆ ขึ้นไป (พระราชวรมณี 2529 : 781)

จากข้อสรุปของหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม เราจะเห็นว่า พระพุทธศาสนาให้เสรีภาพแก่ทุกคนในการแสวงหาทรัพย์ โดยทุกคนมีสิทธิ์เลือกประกอบอาชีพใดก็ได้ตามความถนัดและความสามารถของตน แต่ต้องอยู่ในกรอบของจริยธรรม และทรัพย์สินที่หามาได้โดยชอบธรรมนั้น ก็สามารถนำมาใช้เลี้ยงตน ครอบครัว และผู้เกี่ยวข้องให้ได้รับความสุข ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักการทางเศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยม แต่จุดที่ต่างกันอยู่ตรงที่ ไม่ว่าจะป็นวิธีการแสวงหาทรัพย์หรือวิธีการใช้ทรัพย์ที่หามาได้จะเน้นที่คุณค่าทางจิตใจและปัญญาเป็นสำคัญ กล่าวคือ พุทธศาสนาไม่ปฏิเสธความเป็นอยู่ที่ดีทางกาย แต่ความเป็นอยู่ที่ดีทางกายนั้น จะต้องควบคู่ไปกับการพัฒนาทางจิตใจด้วย

นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงสุขของคฤหัสถ์ 4 ประการว่า คฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือนนั้น ควรจะมีความสุขสี่ประการซึ่งถือว่าเป็นความสุขที่ควรพยายามเข้าถึงให้ได้ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่นาถบิณฑิกคฤหบดีว่า “ดูกรคหบดี ความสุข 4 ประการนี้ เป็นสิ่งที่คฤหัสถ์ผู้บริโภคมควรได้ควรถึงอยู่เรื่อยๆ ตามกาล ตามสมัย, ความสุข 4 ประการนั้นคือ อตถิสุข โภคสุข อนณสุข อนวัชชสุข” (อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ 21 ข้อที่ 62)

ความสุขของผู้ครองเรือน หรือสุขของคฤหัสถ์ 4 ประการ คือ

1. อตฺติสุข สุขเกิดจากความมัทฺรพฺย คือภุมิใจ เอิบอิมใจว่า ตนมีโภคทรัพย์ที่ได้มาด้วยน้ำพักน้ำแรง อันประกอบด้วยความขยันหมั่นเพียรของตน และได้มาโดยชอบธรรม

2. โภคสุข การใช้จ่ายทรัพย์ คือความภุมิใจ เอิบอิมใจว่า ตนได้ใช้ทรัพย์ที่หามาได้โดยชอบธรรมนั้นเลี้ยงชีพ เลี้ยงผู้ที่ควรเลี้ยงดู และบำเพ็ญประโยชน์ มีทรัพย์แต่ไม่ใช้ทรัพย์ จัดเป็นความตระหนี่ เป็นโทษแก่ตนและสังคม

3. อนนฺตสุข สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ ไม่มีหนี้สิน เพราะความเป็นหนี้ก็เป็นทุกข์ในโลกเช่นกัน ทุกข์ของเจ้าหนี้คือความวิตกกังวลว่า จะไม่ได้รับทรัพย์สมบัติของตนคืน ส่วนทุกข์ของลูกหนี้ก็คือ ร้อนใจว่าเจ้าหนี้จะมาทวง

4. อนวัชชสุข สุขเกิดจากความประพฤตินี้ไม่มีโทษ คือมีความประพฤตีสัจจริต ไม่บกพร่องเสียหายโดยประการใดๆ ใครๆติเตียนไม่ได้ทั้งทางกาย วาจา และทางใจ ไม่ประพฤติดนให้เป็นเหตุที่จะถูกตำหนิ

บรรดาสุข 4 อย่างนี้ อนวัชชสุขมีค่ามากที่สุด

ความสุข 4 ประการของคฤหัสถ์นี้ ความสุขในข้อที่ 4 คืออนวัชชสุข มีค่าที่สุด เพราะเป็นหลักการที่โยงชีวิตด้านเศรษฐกิจเข้ามาเชื่อมกับชีวิตที่ติงามที่จะพัฒนาได้โดยสมบูรณ์ จะเห็นว่า พระพุทธศาสนาจะมองเรื่องเศรษฐกิจว่าเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต ซึ่งนอกจากจะมีความเป็นอยู่ที่ดีทางเศรษฐกิจแล้ว ก็จะต้องมีคุณค่าของชีวิตด้านอื่นๆ ด้วยความเป็นอยู่ที่ดีทางเศรษฐกิจนั้น จะต้องเป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมและเกื้อกูลชีวิตด้านอื่นๆ รวมทั้งด้านจิตใจด้วยความมัทฺรพฺยจึงควรเป็นสิ่งที่ช่วยให้มนุษย์มีความสะดวกมากขึ้น และพร้อมมากขึ้นในการที่จะดำเนินชีวิตที่ติงามและประกอบสิ่งทีติงาม เพื่อจะได้สามารถเข้าถึงสิ่งทีติงามยิ่งขึ้นไป

ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีทรรศนะต่อเศรษฐกิจ การแข่งขัน การสะสมทรัพย์ และการใช้จ่ายทรัพย์จำเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตที่ดี แต่มีใช้ดีในตัวเอง แต่ดีเพราะเป็นสิ่งที่ช่วยเกื้อกูลชีวิตด้านอื่นๆ และด้านจิตใจ

กล่าวโดยสรุปแล้ว พุทธศาสนามีทรรศนะในเรื่องของทรัพย์สิ้นและการแข่งขัน เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สิ้น ดังต่อไปนี้คือ

1. ในแง่บุคคล พุทธศาสนายกย่องคนที่มั่งมีทรัพย์เฉพาะแต่ผู้ที่ร่ำรวยขึ้นมาด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยทางสุจริตชอบธรรม และใช้ทรัพย์นั้นทำแต่สิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญประโยชน์ นั่นคือ ยกย่องความเป็นคนดีมีประโยชน์เหนือความมั่งมีทรัพย์ ในแง่นี้การแข่งขันเพื่อสะสมทรัพย์จึงมิได้ผิดในตัวเอง แต่จะผิดก็ต่อเมื่อการแข่งขันนั้นใช้วิธีการที่ไม่ชอบธรรมหรือผิดจริยธรรม

2. ในแง่สังคม ทรัพย์เป็นอุปกรณ์หรือเป็นปัจจัยส่งเสริมชีวิต แต่มิใช่จุดหมายของชีวิต ทรัพย์จึงควรเป็นสิ่งที่ช่วยให้มนุษย์มีความสุขมากขึ้น และพร้อมมากขึ้นในการที่จะดำเนินชีวิตที่ดีงามและทำสิ่งที่ดีงาม เพื่อเข้าถึงสิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไป ตามหลักการของพุทธศาสนา เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่ง ก็คือ มีทรัพย์เกิดขึ้นแก่มนุษย์หรือมีทรัพย์เกิดขึ้นแล้วในสังคม เมื่อบุคคลผู้หนึ่งมั่งมีขึ้น สังคมก็พลอยเจริญรุ่งเรืองและอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้น ทรัพย์เกิดขึ้นแก่คนใดคนหนึ่ง ก็เท่ากับเกิดขึ้นแก่สังคมด้วย บุคคลที่มั่งมี จึงเป็นเหมือนเนื้อนาดีที่ข้าวงอกงามขึ้น เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง (อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต เล่มที่ 23 ข้อที่ 128) และพุทธพจน์ว่า “ทรัพย์มีแก่คนดี เหมือนสระน้ำที่ปลอดภัย ทุกคนได้กินใช้สุขสดชื่น แต่ทรัพย์มีแก่คนไม่ดี เหมือนสระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ถึงจะใสดี รื่นรมย์ก็ไร้ประโยชน์ ” (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 15 ข้อที่ 387) คนมั่งมีตามหลักการนี้ จึงควรมีความยินดีที่ตนสามารถทำหน้าที่เป็นตัวแทนในการจัดหาทรัพย์มาช่วยเหลือ อุหนุนเพื่อนมนุษย์ในสังคมของตนให้อยู่สุขสบาย และมีโอกาสทำกิจที่ดีงาม

หน้าที่ของรัฐ

ในพุทธศาสนาก็มีกล่าวถึงหลักธรรมที่เกี่ยวกับการปกครอง เช่น มีการกำหนดหน้าที่ของพระเจ้าจักรพรรดิข้อหนึ่งว่า ให้เจือจานหรือเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ (ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 ข้อที่ 35) พุทธศาสนาก็มองเห็นความสำคัญของทรัพย์ในสังคมชาวโลก ความยากไร้ขาดแคลนเป็นสาเหตุสำคัญของอาชญากรรม และความชั่วร้ายต่างๆ ในสังคม (ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 ข้อที่ 39) และถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ หรือผู้ปกครองต้องคอยเอาใจใส่ดูแลจัดสรรปันทรัพย์ให้แก่ประชาชนผู้ไร้ทรัพย์ ไม่ให้มีคนยากจนในแผ่นดิน ซึ่งทั้งนี้ย่อมต้องอาศัยวิธีการต่างๆ ประกอบกันและตามความเหมาะสมกับสถาน

การณั้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การจัดให้ราษฎรทุกคนมีหนทางประกอบอาชีพโดยสุจริต การส่งเสริมอาชีพ การจัดสรรเกี่ยวกับทุนและอุปกรณ์ การควบคุมป้องกันการกระทำ และวิธีการที่ไม่ชอบธรรม ไม่เป็นธรรม ตลอดจนการเอาผิดเอาเปรียบกัน เป็นต้น (พระราชวรมุณี 2529 : 796)

จากทรรศนะของพุทธศาสนาเกี่ยวกับบทบาทของรัฐ จะเห็นว่ารัฐจะมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ซึ่งต่างจากเศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยมที่รัฐจะมีบทบาทน้อยมากในด้านเศรษฐกิจ

จุดหมายของพฤติกรรมทางเศรษฐกิจและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

จากหลักการเกี่ยวกับการปฏิบัติต่อทรัพย์ในทางพระพุทธศาสนา เท่าที่สรุปได้จากคำสอนทั่วไป จะเห็นว่า ในทางพุทธศาสนา พฤติกรรมหรือกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะไม่แยกต่างหากจากกิจกรรมด้านอื่น ๆ ของชีวิต ทรรศนะดังกล่าวนี้จึงสอดคล้องกับการปฏิบัติในชีวิตที่เป็นจริง เพราะในชีวิตจริงนั้น กิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์นั้น จะไม่สามารถแยกออกมาจากกิจกรรมด้านอื่น ๆ ของชีวิตได้ การมีชีวิตที่ดีก็จะต้องมีกิจกรรมที่ดีในด้านต่าง ๆ ที่สอดคล้องกลมกลืนกัน

ดังนั้น พฤติกรรมหรือกิจกรรม และผลที่ได้รับทางเศรษฐกิจ จึงมีความสำคัญในแง่ของพุทธจริยธรรม ดังต่อไปนี้

1. เป็นปัจจัยหรือเป็นฐานที่จะช่วยให้มีความสุขในระดับหนึ่ง เราต้องยอมรับความจริงว่า ความพร้อมพร้อมทางวัตถุนั้น ช่วยให้เรามีความสุข ซึ่งพุทธศาสนาก็ยอมรับความจริงดังกล่าวนี้เช่นกัน

2. เป็นปัจจัยหรือเป็นฐานซึ่งทำให้เกิดความพร้อมในการที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิต*

* คุณภาพชีวิต โดยทั่วไป คุณภาพชีวิตของการตัดสินใจทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง การกินดีอยู่ดี แต่ในที่นี้ตามมโนทัศน์ของพระพุทธศาสนา คือ การเป็นอยู่ในปัจจุบันที่ไม่เบียดเบียนตนเองและสังคม สภาพชีวิตทางร่างกายไม่ขาดแคลน การประกอบกิจกรรมต่าง ๆ มีศีลธรรมเป็นครรลองของพฤติกรรม ด้านจิตใจ ปราศจากความเศร้าหมอง เพราะการไม่ยึดติด

และพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ให้ดียิ่งขึ้นไป ดังเรื่องราวที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้า ยังทรงพระชนม์อยู่ ขณะที่พระองค์เสด็จประทับ ณ พระเชตวัน ในพระนครสาวัตถี ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า คนเลี้ยงโคคนหนึ่งอยู่ในเมืองอาฬวี เป็นผู้มีความพร้อมที่จะบรรลุธรรม ดังนั้น พระองค์จึงเสด็จไปยังเมืองอาฬวี เพื่อจะไปแสดงธรรมให้แก่คนเลี้ยงโค ส่วนคนเลี้ยงโค เมื่อได้ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมา เขาก็มีความสนใจอยากจะฟังธรรม แต่พอดีโคตัวหนึ่งของเขาหายไป เขาจึงตัดสินใจออกไปหาโคก่อน แล้วจะกลับมาฟังธรรม เขาจึงเดินทางเข้าไปในป่าไปหาโคของเขา ในที่สุดก็ได้พบโคนั้นและด้อนกลับมาเข้าฝูงของมันได้ แต่กว่าจะเสร็จก็เหนื่อยมาก หลังจากนั้น เขาก็เดินทางไปยังที่ที่เขาจัดไว้เพื่อการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้า เมื่อทอดพระเนตรเห็นคนเลี้ยงโคมา พระองค์ทรงทราบดีว่าเขาเหน็ดเหนื่อยและมีความหิว พระองค์จึงตรัสสั่งให้บุรุษจัดอาหารให้เขาบริโภคจนอิ่มสบาย พระองค์ก็แสดงธรรมให้ฟัง คนเลี้ยงโคได้ฟังธรรมแล้วก็บรรลุโสดาปัตติผล พระองค์แสดงธรรมครั้งนี้เสร็จก็ลาชาวเมืองอาฬวีเสด็จกลับยังพระเชตวัน แต่ในระหว่างทางนั้น พระภิกษุที่เดินทางไปด้วยต่างวิพากษ์วิจารณ์พระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสชี้แจงแก่พระภิกษุเหล่านั้นว่า “คนที่ถูกความหิวครอบงำ มีความทุกข์จากความหิว แม้จะแสดงธรรมให้ฟัง เขาก็จะไม่สามารถเข้าใจได้” (พระเทพเวที 2531 : 5-6)

จากเรื่องนี้เราจะเห็นว่า ถ้าท้องหิวคนจะฟังธรรมไม่รู้เรื่อง ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงให้เขากินข้าวให้อิ่มเสียก่อน เศรษฐกิจจึงมีความสำคัญมาก แต่ในทางกลับกัน การบริโภคหรือความพร้อมพร้อมในทางเศรษฐกิจไม่ใช่จุดหมายในตัวเอง แต่เป็นฐานสำหรับการพัฒนา มนุษย์เป็นฐานที่จะช่วยให้มนุษย์ได้คุณภาพชีวิต ได้สิ่งที่มีคุณค่าสูงยิ่งขึ้นไป ดังเช่นคนเลี้ยงโคในเรื่องได้กินอาหารแล้ว เขาก็ได้ฟังธรรมต่อไปด้วย เพราะฉะนั้น การสร้างความพร้อมพร้อมในทางเศรษฐกิจ ก็เป็นภารกิจสำคัญที่จะต้องทำ แต่เราจะต้องให้ความเจริญก้าวหน้าพร้อมพร้อมทางเศรษฐกิจนั้นสัมพันธ์กับจุดหมาย ให้เป็นไปเพื่อจุดหมาย คือให้เกิดคุณภาพชีวิต ซึ่งจะช่วยให้มนุษย์พร้อมที่จะพัฒนาศักยภาพ สร้างสรรค์ หรือปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีงามต่อไป

พุทธศาสนาถือว่า เศรษฐกิจเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งหรือเป็นกิจกรรมส่วนหนึ่งเท่านั้น ชีวิตเป็นองค์รวมของปัจจัยและกิจกรรมหลายด้าน เพราะฉะนั้น เราจึงมีความมุ่งหมายรวมของชีวิตและสังคม พุทธศาสนามองชีวิตโดยสัมพันธ์กับจุดหมายรวมนี้ว่า เป็นการก้าวไปสู่ความ

หลุดพ้นเป็นอิสระ การดำเนินชีวิตในทุกเวลาทุกขณะนั้น เมื่อดำเนินอย่างถูกต้องก็จะกลายเป็นการฝึกฝน พัฒนาศักยภาพ และเพิ่มพูนคุณภาพชีวิต เราจึงควรทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกครั้งเป็นส่วนร่วมในแผนการ หรือกระบวนการพัฒนาศักยภาพ เพื่อเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตนี้ด้วย เพราะทุกด้านของชีวิตหรือกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์มีความสัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกัน

กิจกรรมที่ทำอย่างถูกต้องในการดำเนินชีวิต หรือการมีพฤติกรรมที่ถูกต้องทางเศรษฐกิจ นั่นก็คือ “สัมมาอาชีวะ” สัมมาอาชีวะหรือการเลี้ยงชีพชอบ หรือเป็นอยู่โดยชอบ ซึ่งการเป็นอยู่โดยชอบ หรือการปฏิบัติทางเศรษฐกิจโดยถูกต้องนี้ ก็เป็นองค์หนึ่งหรือเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งในวิถีชีวิตหรือระบบการดำเนินชีวิตที่เรียกว่า มรรค ซึ่งมีองค์ 8 ดังได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้ว เมื่อถึงจุดนี้ เราจะสามารถมองเห็นฐานะของเศรษฐกิจในระบบพุทธจริยศาสตร์ กล่าวคือ

การปฏิบัติที่ถูกต้องในทางเศรษฐกิจเป็นสัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของระบบการดำเนินชีวิต หรือเป็นวิถีชีวิตแบบพุทธศาสนา ที่เรียกว่า มรรคมีองค์ 8

มรรคมีองค์ 8 เป็นทางที่นำไปสู่จุดหมายรวมของพระพุทธศาสนาทั้งหมด

จากฐานะของสัมมาอาชีวะนี้ ทำให้เราสามารถสรุปความสำคัญของเศรษฐกิจได้ดังนี้ คือ

1. กิจกรรมในทางเศรษฐกิจที่เรียกว่าสัมมาอาชีวะนี้ เป็นส่วนหนึ่งในระบบการฝึกฝน พัฒนาศักยภาพของมนุษย์ หรือเป็นการเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตไปสู่ความเป็นอิสระและสันติสุข เพราะมรรคมีความมุ่งหมายเช่นนี้ และเมื่อมรรคมีความมุ่งหมายอย่างไร สัมมาอาชีวะในฐานะที่เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่ง ก็ย่อมต้องมีความมุ่งหมายเช่นนั้นด้วย

2. มรรคเป็นระบบปฏิบัติที่มีองค์ประกอบ 8 ประการ องค์ประกอบ 8 ประการนี้ จะต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ร่วมประสานบรรจบกันในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพุทธศาสนา คือชีวิตที่ติงาม เพราะฉะนั้นจึงแสดงให้เห็นว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้นเป็นองค์ประกอบที่อิงอาศัยกันกับองค์ประกอบอย่างอื่นในระบบชีวิตที่ติงามด้วย

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวพุทธ ตลอดจนความสำคัญและความสัมพันธ์ของเศรษฐกิจในทางพุทธศาสนาว่า ชีวิตทางเศรษฐกิจที่ตื้นนั้นก็ เป็นองค์ประกอบที่จะช่วยให้สามารถบรรลุถึงจุดหมายของพุทธศาสนา คือชีวิตที่ติงามได้ พุทธศาสนาจึงไม่ปฏิเสธความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ เพราะจากความมั่งคั่งหรือชีวิตทาง เศรษฐกิจที่ตื้นนั้น จะทำให้มนุษย์สามารถก้าวไปสู่เป้าหมายที่ดีและสูงกว่าความมั่งคั่งทาง เศรษฐกิจ

จากการศึกษาเศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ สามารถสรุปได้ว่า พุทธจริย ศาสตร์นั้นไม่ขัดแย้งกับหลักเศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยม แต่ “เข้ากันได้” ในแง่ที่ต้องมี เงื่อนไขเพิ่มเติมดังต่อไปนี้คือ

1. พุทธศาสนายอมรับความต้องการการแสวงหาประโยชน์มาสู่ตนเอง ยอมรับ ประโยชน์สุขปัจจุบัน ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความสุขทางกายหรือทางวัตถุ โดยมองว่า ใน การแสวงหาอรรถประโยชน์ของตนเองนั้น จะต้องคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่นควบคู่กันเสมอ ซึ่งก็เท่ากับเป็นการประสานประโยชน์ที่เป็นทั้งของตนและของผู้อื่น
2. พุทธศาสนายอมรับในกรรมสิทธิ์ทรัพย์สิน แต่ทรัพย์สินหรือความมั่งคั่งทาง เศรษฐกิจนั้น มิได้เป็นจุดหมายในตัวเอง แต่เป็นเพียงวิถีไปสู่จุดหมายทางกาย และจิตใจ ของตนเองและของผู้อื่น
3. การแสวงหาทรัพย์สินตามธรรมชาติของพุทธศาสนานั้น จะเน้นที่วิธีการแสวงหา และการใช้จ่ายทรัพย์สินในทางที่ชอบธรรม การแข่งขันทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการที่ชอบธรรม และไม่เบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่น จึงไม่ขัดแย้งกับหลักการของพระพุทธศาสนา
4. รัฐตามธรรมชาติของพุทธศาสนาจะมีบทบาทมากทางความยุติธรรมทางสังคม กระนั้นก็ดีในระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมที่มีได้มีสถานการณ์แบบ “ตลาดสมบูรณ์” (Perfect Market) อย่างแท้จริงนั้น รัฐก็จำเป็นที่จะต้องเฝ้าให้เกิดความเสมอภาคทาง โอกาสที่คนจนกว่าจะได้มีสิทธิไปสู่ชีวิตที่ดีด้วย ในแง่นี้อาจมองได้ว่า รัฐตามธรรมชาติของ พุทธศาสนาจะต้องประกันเสรีภาพทางโอกาสให้แก่สังคมด้วย

5. พุทธศาสนาก็ให้เสรีภาพในการเลือกประกอบกิจการต่างๆตามความถนัด และความสามารถของแต่ละบุคคล แต่จะต้องอยู่ในกรอบของจริยธรรม ทั้งนี้เพราะว่า การใช้เสรีภาพโดยไม่มีจริยธรรมนำทางหรือควบคุมอาจนำไปสู่ผลร้ายต่อสังคมโดยรวมได้

อย่างไรก็ตาม จะเห็นว่าพุทธศาสนานั้นเน้นการแสวงหาความสุข หรืออรรถประโยชน์ ที่ต้องมี “ศีล” มี “ธรรม” และหลักของการไม่เบียดเบียนเป็นเครื่องนำทาง จึงมีนัยถึงผู้ประกอบการหรือนักธุรกิจว่า การแสวงหาประโยชน์จากการประกอบธุรกิจนั้นต้องกระทำโดยชอบธรรมและไม่เบียดเบียนสังคมหรือสิ่งแวดล้อม ในเวลาเดียวกัน ประเด็นที่สำคัญอีกประเด็นหนึ่งก็คือ อาจตีความได้ว่า ปัญหาจริยธรรมในทางธุรกิจนั้นจะต้องแก้ที่นิสัยการบริโภคของผู้บริโภคด้วย มิใช่แก้แต่เฉพาะหน่วยธุรกิจเท่านั้น

การแก้ปัญหาจริยธรรมทางธุรกิจ

1. การผลิต

1.1 การผลิตในแง่เศรษฐกิจ คือการสร้างสรร ดัดแปลงวัตถุดิบหนึ่งให้เป็นอีกสิ่งหนึ่ง เพื่อให้สิ่งนั้นมีคุณค่าแก่การใช้สอยให้เกิดอรรถประโยชน์ คือความพึงพอใจ หรือมีค่าในการซื้อขาย เมื่อนำเข้าสู่ระบบตลาด ปัญหาเรื่องการผลิตที่พบก็คือ กระบวนการผลิตในระบบธุรกิจนั้น จะถือหลักของการใช้ปัจจัยผลิตเพื่อให้เกิดกำไรสูงสุด โดยขาดการคำนึงถึงปัญหาอื่น ๆ ที่จะติดตามมา เช่น ปัญหาการเอารัดเอาเปรียบ ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เป็นต้น

พระเทพเวทีได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับการผลิตไว้ในเศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า ในการผลิต เราคิดว่าเราทำอะไรให้เกิดขึ้นใหม่ แต่แท้ที่จริงนั้นเป็นการแปรสภาพ คือ แปรสภาพอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จากวัตถุดิบอย่างหนึ่งไปเป็นวัตถุดิบอีกอย่างหนึ่ง จากแรงงานอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง การแปรสภาพนี้เป็นการทำให้เกิดสภาพใหม่โดยทำลายสภาพเก่า เพราะฉะนั้นในการผลิตนั้น ตามปกติจะมีการทำลายด้วยเสมอไป แต่การทำลายบางอย่างก็เป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้ ฉะนั้น จึงมีข้อพิจารณาเกี่ยวกับการผลิตในทางเศรษฐกิจนี้ เช่นว่า การผลิตบางอย่างเป็นการผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย ซึ่งเราจะมีปัญหาว่าควรจะมีผลิตดีหรือไม่ ในบางกรณีเราอาจจะต้องมีการงดเว้นการผลิต และการงดเว้นการผลิตนั้นก็เป็นการที่เสริมคุณภาพชีวิตได้ด้วย ฉะนั้น ในเศรษฐศาสตร์แบบใหม่นี้จะพิจารณาค้นด้วยการผลิตหรือไม่ผลิตเท่านั้น ไม่ถูกต้อง การไม่ผลิตอาจเป็นการกระทำหรือเป็นกิจกรรมที่ดีทาง

เศรษฐกิจก็ได้ เราจะต้องพิจารณาเรื่องการผลิต โดยแยกออกอย่างน้อยเป็น 2 ประเภท คือ การผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย (เช่น การผลิตที่เป็นการทำลายทรัพยากร และทำให้สภาพแวดล้อมเสีย) กับการผลิตเพื่อการทำลาย (เช่น การผลิตอาวุธยุทธโปกรณ์) มีทั้งการผลิตที่มีผลในทางบวกและการผลิตที่มีผลในทางลบ มีผลในทางเสริมคุณภาพชีวิต และ ในทางทำลายคุณภาพชีวิต (พระเทพเวที 2531 : 38-39)

ดังนั้น ผู้ผลิตควรนำหลักพุทธจริยศาสตร์มาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ หลักธรรมที่สามารถนำมาใช้ในด้านการผลิต ได้แก่ หลักสัมมาอาชีวะ คือการประกอบอาชีพหรือประกอบธุรกิจผลิตสินค้าให้คุณแก่มนุษย์ ไม่ผลิตสินค้าที่เป็นโทษ เช่น ยาพิษ ยาเสพติด หรือสิ่งเสพติดที่เป็นโทษต่อร่างกาย หรืออาวุธที่จะใช้เพื่อทำลายชีวิต ซึ่งกันและกัน และควรใช้หลักอรรถประโยชน์ คือจะผลิตสินค้าในปริมาณที่เพียงพอกับความต้องการของตลาด มีคุณภาพดี คงทน ไม่ผลิตสินค้าคุณภาพต่ำ เพื่อหวังผลกำไรจากการที่ผู้ใช้ต้องซื้อใช้ใหม่บ่อยๆ โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ใช้สอยของผู้บริโภค ใช้หลักไม่เบียดเบียน โดยเลือกใช้เทคโนโลยีในการผลิต และเลือกนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้อย่างระมัดระวัง โดยไม่นำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในปริมาณที่มากเกินไป จนทำลายสภาพแวดล้อมให้เสียความสมดุลย์ ซึ่งเท่ากับเป็นการเบียดเบียนธรรมชาติ และเบียดเบียนตนเองด้วย

จากอัครคัมภีร์ในพระไตรปิฎกที่กล่าวถึงกำเนิดโลกมนุษย์ แสดงให้เห็นถึงทรรศนะของพุทธศาสนาเกี่ยวกับระบบนิเวศวิทยาว่า พุทธศาสนาเห็นว่ามนุษย์และสิ่งแวดล้อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน กิจกรรมในการผลิตตามแนวพุทธธรรม จึงต้องประสานกลมกลืนกันระบบนิเวศวิทยา และเป็นไปเพื่อความสมดุลตามปกติของธรรมชาติ

ดังนั้น การผลิตตามแนวพุทธจริยศาสตร์จึงต้องเป็นการผลิตสินค้าและบริการที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อการดำรงชีวิต และเป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง (สัมมามรรค) โดยคำนึงถึงประโยชน์ต่อร่างกาย จิตใจ ตลอดจนต้องรักษาสภาพแวดล้อมไม่ให้เป็นพิษสินค้าใดที่ทำลายสุขภาพกาย และจิตใจ ตลอดจนสิ่งแวดล้อม สินค้านั้นย่อมมีอรรถประโยชน์ต่ำ หรือไม่มีเลยในแง่ของพระพุทธศาสนา การผลิตตามแนวพุทธศาสนา จึงเป็นการผลิตที่มุ่งให้สมาชิกในสังคมมีความสุข สามารถเลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ ไม่ฝืดเคือง ไม่ฟุ่มเฟือย และไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน การแก้ปัญหาจริยธรรมเกี่ยวกับการผลิต จึงต้องใช้หลักสัมมาอาชีวะ กล่าวคือ ผู้ผลิตจะผลิตสินค้าที่มี

คุณค่าแก่ชีวิต ไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น หรือสิ่งแวดล้อม และต้องคำนึงถึงประโยชน์ของผู้บริโภค

1.2 ในเรื่องของแรงงานที่ใช้ในการผลิตนั้น เศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยมจะถือว่าแรงงาน เป็นทุนอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องพยายามลดลงให้เหลือน้อยที่สุด จึงพยายามนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการผลิตให้มากที่สุด เพื่อเป็นการลดต้นทุนและทำให้มีผลผลิตเพิ่มมากขึ้น การคำนึงถึงประสิทธิภาพทางการผลิตมากเกินไป บางครั้งก็ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ผู้ผลิตควรจะปฏิบัติต่อคนงานที่ตนจ้างมา โดยคำนึงถึงความเป็นเพื่อนมนุษย์ ไม่ถือคนงานเป็นเพียงแรงงานในการผลิตที่อาจจะนำเครื่องจักรมาทดแทนได้เสมอ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างที่พบอยู่เสมอ นั้น มีสาเหตุหลายประการ เช่น ลูกจ้างไม่สนใจและรับผิดชอบต่อหน้าที่ การงาน เพราะความไม่เคยชินต่อระบบชีวิตในสาขาอุตสาหกรรมและสาขาอื่นนอกจากการเกษตร นายจ้างไม่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงาน นายจ้างใช้วิธีการปกครองลูกจ้างที่ไม่เป็นธรรมหรือไม่เข้าใจชีวิตจิตใจของลูกจ้าง ลูกจ้างต้องการให้ขึ้นค่าจ้าง เนื่องจากค่าจ้างต่ำ ไม่เพียงพอต่อการครองชีพ และนายจ้างไม่ยอมให้ขึ้น จึงทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้น ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนั้น ถ้าฝ่ายหนึ่งได้อีกฝ่ายหนึ่งมักจะเป็นฝ่ายเสีย เช่น ถ้านายจ้างขึ้นค่าแรง ค่าจ้างให้แก่ลูกจ้าง นายจ้างก็จะรู้สึกว่าเป็นการเสียต้นทุนสูงขึ้น เป็นต้น แต่ความขัดแย้งส่วนมากเกิดขึ้นเนื่องจากลูกจ้างรู้สึกว่าถูกนายจ้างเอาเปรียบ หรือปฏิบัติไม่เป็นธรรม ลูกจ้างจึงมีการรวมกลุ่มกันเพื่อเรียกร้องสิ่งที่ลูกจ้างต้องการ การนัดหยุดงาน การทำลายซึ่งกันและกันจึงเกิดขึ้น ทำให้สิ้นเปลืองทรัพยากรมนุษย์ ตลอดจนทำให้เกิดการสูญเสียทรัพยากร ธรรมชาติของประเทศไปเมื่อหยุดงาน และเกิดการว่างงานขึ้น

ความขัดแย้งต่างๆที่เกิดขึ้นจะด้วยสาเหตุใดก็ตาม หากวิเคราะห์ให้ดีจะพบว่า สาเหตุที่สำคัญนั้นมาจากความเห็นแก่ตัวทั้งฝ่ายลูกจ้างและนายจ้าง ลูกจ้างเห็นแก่ตัวโดยไม่คำนึงถึงประสิทธิภาพการผลิตของตน และไม่คำนึงถึงสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และอื่น ๆ ตลอดจนความยากลำบากของนายจ้าง ส่วนนายจ้างก็เห็นแก่ตัวเพื่อให้ได้กำไรมากที่สุด จึงไม่คำนึงถึงความเป็นธรรม และไม่คำนึงถึงชีวิตจิตใจของลูกจ้าง ปัญหาความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายจะไม่เกิดขึ้น ถ้าหากแต่ละฝ่ายพยายามหาจุดกึ่งกลางทางความคิด กิจกรรม และผลประโยชน์ (พระเทพเวที 2532 : 233-234) โดยยึดหลักของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า สาราณียธรรม (ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 253 ข้อที่ 317) ที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้ โดยนำองค์ธรรมในแต่ละข้อไปปรับใช้ในการหาจุดกึ่งกลาง ดังนี้

1. จุดกลางทางความคิด เมื่อร่วมกิจกรรมกัน จะต้องมีความคิดร่วมกันตามหลัก ทิฏฐิสามัญญตา คือมีความเห็นที่ตรงเสมอกัน มีความเห็นชอบร่วมกัน เมื่อเกิดปัญหาที่ ร่วมกัน แก้ไขด้วยการตั้งเมตตาจิตต่อกันและกัน เรียกว่า ตั้งเมตตาตามโนกรรม คือตั้ง มโนกรรมอันประกอบด้วยเมตตา มีความรัก ความปรารถนาดี ต้องการที่จะเห็นกันและกัน โดยการไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่เบียดเบียนกัน ซึ่งทั้งสองฝ่ายจะต้องสร้างความรู้สึกดังกล่าวขึ้น ไม่ใช่อยกให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นผู้รับภาระเพียงฝ่ายเดียว นอกจากนี้ยังมีหลักการปรับความ เข้าใจซึ่งกันและกัน การสื่อสารสัมพันธ์ด้วยภาษาที่เรียกว่า เมตตาวจีกรรม คือพูดจาด้วยจิต ที่ประกอบด้วยเมตตา ไม่ใช่อารมณ์หรือความไม่พอใจส่วนตัวมาใช้ในการทำงาน แสดงออก มาในรูปของคำจริง คำสมานสามัคคี คำไพเราะอ่อนหวาน และคำที่ก่อให้เกิดประโยชน์ ต่อตน ปรับความคิดให้ยอมรับความจริงว่า ความดำรงอยู่และความเจริญก้าวหน้าของการ ดำเนินงานคือ การดำรงอยู่และเจริญก้าวหน้าของกิจกรรมเหล่านั้น มิใช่ต่างฝ่ายต่างรับ ผลตอบแทนที่มากเกินไป เพราะความอยากย่อมนำความพิบัติมาให้ ดังที่แสดงไว้ใน สังยุตต นิคาय สคาถวรรค ว่า “ความโลภเป็นอันตรายต่อธรรมทั้งหลาย” (สังยุตตนิคาय สคาถวรรค เล่มที่ 15 ข้อที่ 73) และ “ความอยากย่อมนำความทุกข์คร่าหน้าไป” (สังยุตตนิคาय สคาถวรรค เล่มที่ 15 ข้อที่ 79) และที่แสดงเหตุผลของความมีปัญญาทราม ขาดการพิจารณาผลกระทบ อื่น ทั้งที่เกี่ยวข้องกันโดยตรงและโดยอ้อม ทั้งฝ่ายเจ้าของกิจการและพนักงานลูกจ้างทั้ง สองฝ่าย เมื่อความอยากครอบงำ เหตุผล และสติปัญญาในการทำงานก็จะหลบหายไป มีแต่ ความเขลา ย่อมเป็นการทำลาย ทั้งตนเองและคนอื่น ดังที่ว่า “โภคสมบัติทั้งหลายย่อม ฆ่าคนมีปัญญาทราม แต่ฆ่าผู้แสวงหาฝั่งไม่ คนปัญญาทราม ย่อมฆ่าตนได้เหมือนฆ่าคน อื่น เพราะความอยากได้โภคทรัพย์นั่นเอง” (ขุททกนิคาय รัมมปทา เล่มที่ 25 ข้อที่ 93)

2. จุดกลางทางกิจกรรมคือ การประกอบกิจกรรม ที่ประกอบด้วยเมตตาทางกาย กรรม อันแสดงให้เห็นถึงความรักความปรารถนาดีต่อกันทั้งสองฝ่าย โดยยึดหลักความ สัมพันธ์ ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง หรือหน้าที่ของนายจ้างกับลูกจ้าง ที่พระพุทธองค์ได้ทรง แสดงไว้ในสังคาลกสูตร ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ดังนี้

นายจ้างให้การบำรุงแก่ลูกจ้าง ดังนี้

1. จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลัง เพศ วัย และความสามารถ
2. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
3. จัดสวัสดิการดี ให้การรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
4. มีอะไรได้พิเศษมาก็แบ่งปันให้
5. ให้มีวันหยุดและพักผ่อนใจตามโอกาสอันสมควร

ลูกจ้างมีปฏิกิริยาตอบด้วยการอนุเคราะห์ ดังนี้

1. เริ่มการทำงานก่อนนาย
2. เลิกการทำงานที่หลังนาย
3. ถือเอาแต่ของที่นายให้ และมีความซื่อสัตย์
4. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
5. นำความดีของนายและกิจการไปเผยแพร่

(ที่หมึกกาย ปาฎีกาวัดค์ เล่มที่ 11 ข้อที่ 171)

3. จุดกลางด้านผลประโยชน์ ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาที่สำคัญมาก เนื่องจากการทำงาน ทุกอย่าง ทุกคนต้องการผลประโยชน์ ความขัดแย้งกันและเป็นศัตรูกัน มักสืบเนื่องมาจากผลประโยชน์ขัดกัน คือ ฝ่ายเจ้าของกิจการมีความอยากได้ผลกำไรจากที่ได้ลงทุนไปมาก ๆ เพื่อความเจริญก้าวหน้าในด้านการกิจการ เพิ่มความร่ำรวยเท่าที่ตนจะได้ จึงพยายามที่จะจ่ายให้น้อยที่สุด โดยมีกำไรมากที่สุด ฝ่ายพนักงานลูกจ้างต้องการจะได้รับผลประโยชน์จากการทำงานของตนให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เพราะผลประโยชน์ขัดกันจึงต้องหาจุดกลางทางความคิดในลักษณะที่เรียกว่า สมานประโยชน์กันโดยอาศัยเมตตาจิตเป็นหลัก คือ “... แบ่งปันลาภที่ได้มาในทางที่ชอบธรรมต่อกัน ไม่หวังไว้เพื่อตนเพียงคนเดียว”

ความเข้าใจเรื่องการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกันเป็นการรักษาเสถียรภาพ เพราะเมื่อฝ่ายหนึ่งอยู่ได้ อีกฝ่ายหนึ่งก็ต้องอยู่ได้ด้วยทั้งสองฝ่ายต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน การมุ่งตักตวงผลประโยชน์ของตนเพียงฝ่ายเดียว เป็นเหตุให้ไม่ได้รับความสุขอย่างที่พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า “การบริโภคนคนเดียวไม่ได้สุข” (เนกาสิ ลภเตสุขั)

การนำหลักสาราณียธรรมไปใช้ จะช่วยให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง เมื่อลูกจ้างมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อนายจ้าง ลูกจ้างย่อมจะต้องตั้งใจทำงานอย่างดีที่สุด ประสิทธิภาพในการผลิตย่อมจะดีขึ้นด้วย

ที่กล่าวมาในเรื่องของการผลิตทั้งหมดนั้น เป็นลักษณะการผลิตที่ถูกต้องตามจริยธรรม แต่มีใ้เชื่อว่าจะถูกต้องตามจริยธรรมเท่านั้นแต่จะเห็นว่า การผลิตในลักษณะดังกล่าวนี้ยังสามารถนำมาสู่ประสิทธิภาพในการผลิต เพราะทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดนั้น ได้ถูกใช้อย่างเหมาะสม มีการใช้แรงงานอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะมีแรงจูงใจที่ดีในการทำงาน

2. การตลาด

เมื่อสินค้าและบริการได้ผ่านกระบวนการผลิต ย่อมมีการนำเข้าสู่กระบวนการซื้อขายที่เรียกกันว่า “ตลาด” ตามหลักเศรษฐศาสตร์กล่าวว่า ผู้บริโภคต้องการซื้อสินค้าในราคาถูก แต่ผู้ผลิตต้องการจำหน่ายสินค้าในราคาแพง ด้วยเหตุนี้ ผู้ผลิตจึงต้องได้รับกำไรสูงสุด โดยให้มีต้นทุนต่ำที่สุด และตั้งราคาสูงสุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ซึ่งก่อให้เกิดผลทั้งทางบวกและทางลบ กล่าวคือ ในทางบวกทำให้เกิดการคิดค้นวิทยาการต่างๆ เพื่อคิดค้นสร้างสรรค์สินค้าที่ใช้ต้นทุนต่ำลง และอาจมีผลทำให้ผู้บริโภคซื้อสินค้าในราคาถูกลง ในทางลบทำให้มีการกดค่าแรงงาน กดราคาปัจจัยการผลิต และปล่อยสิ่งที่มีพิษที่มาจากการผลิต ทำให้สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เพื่อแก้ไขผลด้านลบดังกล่าว ในหัวข้อนี้จะได้นำหลักจริยธรรมทางพุทธศาสนามาประยุกต์ในระบบตลาด เพื่อให้ระบบตลาดเป็นไปเพื่อสนองความจำเป็นของบุคคลในอันที่จะซื้อหาสิ่งต่าง ๆ มาดำรงชีวิต มิใช่เป็นไปเพื่อการแสวงหากำไรอย่าง ไม่จำกัด โดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น

พุทธศาสนามีได้ห้ามการแสวงหาโภคทรัพย์หรือห้ามการแสวงหากำไร ดังความในสุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย หมวด 3 เล่ม 20 ข้อ 458 ได้กล่าวถึงพ่อค้าคหบดี ที่สามารถสร้างโภคทรัพย์ได้มากกว่า

“เป็นผู้มีสายตาไกล ย่อมรู้สิ่งที่จะขายว่า ซื้อมาเท่านี้ ลงทุนเท่านี้ ขายไปเท่านี้ จักได้กำไรเท่านี้ ได้ทุนเท่านี้ เป็นผู้ฉลาดที่จะซื้อขายในสิ่งที่ตนพึงซื้อขาย”

จากข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นว่า ในการค้าขายนั้น พุทธศาสนาสอนให้ผู้ค้าขายรู้จักคาดการณ์ รู้จักวิเคราะห์ภาวะตลาดว่าควรจะซื้อเท่าไร ขายเท่าไรจึงจะมีกำไร และในตลาดนั้น ควรจะซื้อขายสินค้าใดบ้าง จึงจะทำให้การค้าขายนั้นเป็นไปได้อย่างซื้อขายคล่อง หมายความว่า มีสินค้าใดบ้างที่มีคนต้องการมาก และมีปริมาณสินค้าออกสู่ตลาดพอเพียงที่จะให้นำไปขายได้โดยสะดวก แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า จะสามารถขายสินค้าทุกประเภทที่ “ทำกำไรได้” เพราะพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสให้พึงละเว้นการค้าขายสินค้าบางประเภทไว้ และถือว่าเป็นมัจฉาณิชา คือ การค้าขายที่อุบาทส อุบาทสกาไม่ควรค้าขาย 5 อย่าง ดังนี้คือ

1. สัตตวณิชา การค้าขายสัตว์อันตรายอันเป็นเครื่องประหาร เช่น หอก ดาบ ปืน เป็นต้น
2. สัตตวณิชา การค้าขายมนุษย์
3. มังสวณิชา การค้าขายสัตว์เป็น และเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเป็นอาหาร

4. มัชชวณิชา การค้าขายน้ำเมา
 5. วิสวณิชา การค้าขายยาพิษ
- (อังคตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต เล่มที่ 22 ข้อที่ 177)

การให้ละเว้นการค้าสัตว์เพราะเห็นว่า เป็นเครื่องมือแห่งการเช่นฆ่าทำลายชีวิตกัน การแสวงหากำไรจากการค้าสัตว์ก็เท่ากับเป็นการแสวงหากำไรจากการฆ่าทำลายชีวิตมนุษย์

การให้ละเว้นการค้ามนุษย์ก็เพราะว่า มนุษย์เป็นผู้มีกำเนิดเสมอกันคือ เกิดมาแล้วเป็นมนุษย์เหมือนกัน มนุษย์จะมาซื้อขายมนุษย์ด้วยกันเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องอย่างยิ่ง การกระทำเช่นนี้เท่ากับเป็นการลดค่ามนุษย์ลงไปเป็นสัตว์หรือสิ่งของ การแสวงหากำไรจากการค้ามนุษย์ จะทำให้มนุษย์กดขี่เบียดเบียนกันเองอย่างรุนแรง โดยมนุษย์พวกหนึ่งจะกดขี่เบียดเบียนมนุษย์อีกพวกหนึ่งลงไปเป็นสินค้า

การให้ละเว้นการค้าสัตว์เป็นก็เพราะว่า สัตว์ก็รักชีวิตของตนเองเหมือนกัน การค้าแสวงหากำไรจากสัตว์เป็นบ่อเกิดของการเบียดเบียนสัตว์ เพราะมีการไปเที่ยวจับสัตว์ต่างๆ มาขังไว้ให้หมดอิสระ เพื่อจะได้นำไปขาย เป็นการทำให้สัตว์ได้รับความทุกข์ทรมาน การให้ละเว้นการค้าเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเป็นอาหารก็เช่นเดียวกัน เพราะในชีวิตของบุคคลที่เป็นปุถุชนธรรมดา นั้น คงจะต้องมีการฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร แต่การฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหารนั้น สามารถทำได้ตามความจำเป็นแห่งการบริโภค ซึ่งเป็นการฆ่าสัตว์แต่น้อย แต่ถ้ามีการฆ่าสัตว์เพื่อนำเนื้อออกขายแล้ว ก็ย่อมมีการฆ่าเป็นจำนวนมาก จึงเป็นการแสวงหากำไรจากชีวิตสัตว์ เป็นการเบียดเบียนที่รุนแรง กว่า การฆ่าสัตว์เพียงเพื่อนำมาใช้เป็นอาหาร

การให้ละเว้นการค้าขายน้ำเมาก็เพราะ การดื่มน้ำเมาเป็นสาเหตุของการประกอบกิจกรรม ที่ก่อให้เกิดทุกข์ และเป็นโทษทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นได้หลายประการ ในพระไตรปิฎกได้แสดงโทษของการดื่มสุราไว้ 6 ประการ คือ

1. ทรัพย์หมดไปเห็นชัด ๆ
2. ก่อการทะเลาะวิวาท
3. ทำลายสุขภาพกายและสุขภาพจิต
4. เสื่อมเสียเกียรติชื่อเสียงของตน

5. ทำให้ไม่รู้จักกาย
6. ทอนกำลังปัญญา
(ที่หมึกกาย ปาฎีกาวัคค์ เล่มที่ 11 ข้อที่ 198)

พระพุทธองค์จึงเห็นว่าการดื่มสุราเป็นอบายมุขที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง จึงห้ามการค้าขายสุรา

การให้ละเว้นการค้ายาพิษก็เพราะ ยาพิษทำลายชีวิตมนุษย์ แม้ไม่ตายก็ทำให้สุขภาพจิต และสุขภาพร่างกายเสื่อมโทรมอย่างรุนแรง

ในปัจจุบันนี้เราจะพบว่า ผู้ประกอบธุรกิจส่วนใหญ่ก็จะคิดถึงแต่เพียงเรื่องของต้นทุนต่ำ กำไรสูง ธุรกิจอะไรก็ตามที่ทำให้ได้กำไรก็จะทำทั้งสิ้น

ดังนั้นจึงมีการค้าขายสัตว์ต่าง ๆ ตั้งแต่หอก ดาบ ปืน แก๊สพิษ ระเบิด และอาวุธ นิวเคลียร์ ที่สามารถทำลายมนุษย์ได้ครั้งละเป็นสิบ ๆ ล้านคน ซึ่งผู้ทำการค้าขายก็ได้กำไรรัวราย ส่วนผู้ที่นำไปใช้ประหัตประหารกันก็ล้มตายกันไปไม่มีที่สิ้นสุด

มีการค้ามนุษย์ โดยเปิดสถานเรีงรมย์ประเภทบาร์ สถานค้าประเวณี มีการล่อลวง ชูเชิญบังคับให้ผู้หญิงขายตัว บางรายก็ซื้อเด็ก ซื้อผู้หญิง บังคับให้ทำงานในโรงงานโดยไม่มีค่าจ้างหรือเงินเดือน โดยให้ทำงานเยี่ยงทาส

มีการค้าสัตว์และการค้าเนื้อสัตว์ สัตว์บางชนิดที่อยู่ในป่าก็ถูกมนุษย์ล่านำมาขาย นำมาฆ่าจนสูญพันธุ์ บางก็ถูกนำมาทำก้างเอาไว้เป็นสินค้าส่งไปขายต่างประเทศ หากำไรบนความทุกข์ทรมานของสัตว์ ผู้ที่ฆ่าเนื้อสัตว์ก็แสวงหากำไรจากเลือดเนื้อและชีวิตของสัตว์อย่างไม่สิ้นสุด บางครั้งต้องการให้ได้กำไรมากๆ จำนวนสัตว์ที่มีมากเกินไปจึงถูกนำไป ฆ่าทิ้ง หรือนำไปทิ้งทะเล ทำให้ชีวิตสัตว์ถูกทำลายไปอย่างมากมาย

มีการค่าน้ำเมา โดยเห็นเป็นเรื่องปกติ คนในสังคมเป็นจำนวนมากที่กลายเป็นคนติดเหล้า ทำให้สูญเสียทรัพย์สิน ทำลายสุขภาพ เกิดเรื่องวิวาทระหว่างบุคคล การทำงานผิดพลาดเพราะเกิดความประมาทจากการมีน้ำเมา

ด้านยาพิษ แม้ว่าจะมีการกวาดล้างแต่ก็มียาพิษหลายชนิดที่ขายกันทั่วไป เพื่อหลอกลวง
เอากำไรจากผู้ไม่รู้ มีตั้งแต่ประเภทยาแก้ปวด ยาระงับประสาท เครื่องดื่มบำรุงกำลัง ผงชู
รส อาหารใส่สี และเครื่องสำอางผสมเคมีมีพิษ เป็นต้น

การค้าขายสินค้าดังกล่าวมานี้ ตามทรรศนะของพระพุทธศาสนาถือเป็นการ
ประกอบกรรม งานที่มีโทษ คือ มีโทษต่อผู้อื่นและต่อสังคมส่วนรวมด้วย หากสังคมทั่วไป
เดือดร้อน ปั่นป่วน วุ่นวาย ในที่สุดก็จะต้องเดือดร้อนไปหมด รวมไปถึงผู้ประกอบการค้า
ด้วย

ในมัชฌิมนิกาย กัณทรกสูตร เล่มที่ 13 ข้อ 12 ได้กล่าวถึงบุคคลที่ไม่ทำตนให้
เดือดร้อน และไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนไว้ 26 ประการ และมีข้อหนึ่งเกี่ยวกับการค้าขาย
คือข้อ 24 ที่ว่า “เว้นขาดจากการโกงโกงด้วยตาชั่ง การโกงด้วยของปลอม และการโกงด้วย
เครื่องตวงวัด”

แต่ปรากฏการณ์ของตลาดที่มีการซื้อขายกันในสังคม สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเป็นปกติ
เพราะผู้ขายมีการปลอมปนสินค้า ทำให้ชื่อเสียงของประเทศเสียหาย เช่น กรณีการ
ปลอมปนมันสำปะหลังอัดเม็ด มีการเอากรวดทราย ชั่งข้าวโพด บดอัดเข้าไป น้ำมันก็มีการ
ใส่สี ใส่สีน้ำ ปลอมปนเพื่อขายให้ได้กำไรมากๆ เหล่านี้ เป็นต้น

ในข้อ 25 ก็มีการกล่าวถึงการล่อลวง การตลบตะแลงว่า เป็นการทำให้ผู้อื่นเดือด
ร้อน เป็นข้อควรละเว้นอย่างหนึ่ง แต่ในทางการค้าขายจะพบว่า มีการโฆษณาชวนเชื่อ มีการ
หลอกลวง เพื่อให้สินค้าขายได้ดี เช่น สินค้าผลิตในประเทศต้นทุนต่ำ ก็หลอกลวงว่าเป็น สินค้า
ต่างประเทศ ราคาแพง สินค้ามีโทษ เช่น ผงชูรส เครื่องสำอางบางชนิด ก็โฆษณาว่าเป็น
สินค้าที่ดีมีประโยชน์ ซึ่งเป็นการบิดเบือนความรู้สึกนึกคิดของผู้บริโภคให้เป็นไปตามแรง
โฆษณา สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นการล่อลวงตลบตะแลงทั้งสิ้น

หลักพุทธจริยธรรมที่สามารถนำมาใช้เกี่ยวกับการตลาดได้เป็นอย่างดีก็คือ เบญจศีล
หรือ “ศีลห้า” ซึ่งเป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เบญจศีล
ประกอบด้วย

1. เว้นจากปาณาติบาต คือ ไม่ทำลายชีวิต ดำเนินชีวิตโดยปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย
2. เว้นจากทินนาทาน คือ ไม่เอาของที่เขามิได้ให้ ดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์
3. เว้นจากการเมสุมิจฉาจาร คือ ไม่ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน
4. เว้นจากการมุสาวาท คือ ไม่พูดเท็จ ดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จ โกหก หลอกลวง ตัดรอนประโยชน์ หรือแกล้งทำลาย
5. เว้นจากของเมา คือ สุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือไม่เสพของมีนเมา ดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทพลั้งพลาดมัวเมา เนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติ สัมปชัญญะ (สุดตนิบาต อฏฐกถา เล่มที่ 2 ข้อที่ 226)

ถ้าผู้ประกอบการปฏิบัติตาม “ศีลห้า” อย่างเคร่งครัดแล้ว ธุรกิจที่ผิดจริยธรรมต่างๆ จะไม่เกิดขึ้น เช่น ธุรกิจการค้าอาวุธ ยาเสพติด อบายมุขต่างๆ ธุรกิจที่เกิดขึ้นในสถานเริงรมย์ต่างๆ ตลอดจนการฉ้อโกง หลอกลวง ด้วยวิธีการต่างๆ ทางธุรกิจ ก็จะไม่เกิดขึ้นในทำนองเดียวกัน ถ้าไม่มีอุปสงค์ก็ไม่มีอุปทาน คือ ไม่มีการผลิตหรือให้บริการ ดังนั้น ผู้บริโภคเองก็ต้องแก้ไขนิสัยการบริโภคของตนเองด้วย

เมื่อประมวลหลักธรรมและคำสอนต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับการค้าขายแล้ว สามารถสรุปได้ว่า การประกอบธุรกิจตามแนวพุทธจริยศาสตร์นั้นจะต้องถือตามหลักสัมมาอาชีวะ คือ ไม่เบียดเบียนตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำว่าไม่เบียดเบียนผู้อื่นในพุทธศาสนานั้น มิใช่เฉพาะคนเท่านั้น แต่ถือหลักว่า อหังสา สัพพปาณานํ แปลว่า ไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง นั่นคือ ระบบชีวิตทั้งหมดที่สัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อม ซึ่งได้แก่ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม เพราะใน ระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์นั้นจะต้องสัมพันธ์และอิงอาศัยกับองค์ประกอบทั้ง 3 อย่างนี้ ฉะนั้น ในการประกอบธุรกิจนั้นจะต้องเป็นไปในทางที่ไม่เบียดเบียนตน คือ ไม่ทำให้เสียคุณภาพชีวิตของตนเอง แต่ให้เป็นไปในทางที่พัฒนาคุณภาพ

ชีวิต เสริมคุณภาพชีวิต ส่วนการไม่เบียดเบียน ผู้อื่นก็คือ ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม และไม่ทำให้คุณภาพของระบบธรรมชาติแวดล้อมเสีย

กำไร

ในการประกอบธุรกิจนั้น กำไรจะเป็นผลตอบแทนของการลงทุน ลงแรง และเป็นเครื่องจูงใจให้นักธุรกิจดำเนินธุรกิจต่อไปได้ ปัญหาที่จะต้องพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องกำไรก็คือ การแสวงหากำไรสูงสุดในทางธุรกิจซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับความเห็นแก่ตัวนั้นขัดกับหลักจริยธรรมของพุทธศาสนาหรือไม่ นั่นคือ นักธุรกิจที่แสวงหากำไรสูงสุดนั้น ยังเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีหรือไม่ ทั้งนี้ก็เพราะว่า จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนาก็คือ นิพพาน และนิพพานนั้นก็ป็นสภาวะที่จิตหลุดพ้นจากตัณหา และอุปาทานอย่างสิ้นเชิง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ นิพพานเป็นสภาวะที่ผู้เข้าถึงจะไม่ยึดอัตตาอีกต่อไป ซึ่งก็หมายความว่า จะไม่มีความเห็นแก่ตัว แต่ในทางธุรกิจความเห็นแก่ตัวหรือกำไรสูงสุด ถือว่าเป็นแรงจูงใจสูงสุดที่ทำให้เกิดกิจกรรมทางธุรกิจขึ้น ปัญหาดังกล่าวนี้จึงดูเหมือนว่า การแสวงหากำไรสูงสุดนั้นขัดแย้งกับการจะมุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือ นิพพาน ในการพิจารณาปัญหานี้ ผู้วิจัยคิดว่า เราจะต้องตอบคำถามที่ว่า ถ้าพุทธศาสนิกชนที่ไม่สามารถจะบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ นิพพานได้แล้ว เขายังสามารถเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีได้หรือไม่

ดังได้กล่าวไว้ในต้นบทที่ 4 แล้วว่า พุทธจริยธรรมนั้นแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ

1. ระดับโลกียะ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับผู้ที่ยังต้องการจะแสวงหาความสุขตามประสาชาวโลก ดังนั้นการดำเนินชีวิตทางธุรกิจจึงอยู่ในระดับโลกียะ
2. ระดับโลกุตตระ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับผู้ที่ต้องการความสุขที่สูงกว่าโลกียสุข อันเป็นสภาพที่ดับกิเลสและความทุกข์ทั้งหมด ซึ่งหมายถึงนิพพาน

ตามหลักการของพุทธศาสนานั้น ผู้ที่มีจริยธรรมก็คือผู้ที่ดำเนินชีวิตตามแนวทางแห่งมรรค และการปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคจะนำไปสู่จุดหมายของชีวิตในระดับต่าง ๆ กัน เป็น 3 ระดับ คือ

1. ทิฏฐธัมมิกัตตะ เป็นจุดหมายขั้นต้น ซึ่งก็คือประโยชน์ที่เห็นได้ในชีวิตประจำวัน หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สินเงินทอง ฯลฯ ซึ่งได้มาโดยชอบธรรม ผลประโยชน์หรือกำไรในทางธุรกิจที่ได้มาอย่างชอบธรรม จึงรวมอยู่ในจุดหมายระดับนี้ด้วย

2. สัมปรายิกัตตะ เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไป ได้แก่ ความเจริญอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ตลอดจนคุณค่าที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือ ฌานูสมาบัติ

3. ปรมัตตะ เป็นจุดหมายสูงสุด ได้แก่ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง มีจิตใจเป็นอิสระ ปราศจากกิเลส เรียกว่าวิมุตติหรือนิพพาน

จุดหมายของชีวิตในระดับที่ 1 และ 2 นั้น ยังอยู่ในระดับโลกียะ ส่วนระดับที่ 3 นั้น อยู่ในระดับโลกุตระ พุทธศาสนานับยอมรับความสำคัญของจุดหมายชีวิตในทุกระดับ ตามความพร้อมของแต่ละบุคคล แม้ว่าในแง่อุดมคติแล้ว พุทธศาสนาต้องการให้ทุกคนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ นิพพานก็ตาม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ตามก็ดีพุทธศาสนาก็นับว่า มิใช่ทุกคนที่จะสามารถบรรลุจุดหมายสูงสุดนี้ได้

จากหลักการดังกล่าวข้างต้นนี้ สามารถสรุปได้ว่า แม้ว่าพุทธศาสนิกชนที่ไม่สามารถจะบรรลุถึงจุดหมายสูงสุด คือ นิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายในระดับโลกุตระได้ แต่ก็สามารถจะบรรลุจุดหมายในระดับทิฏฐธัมมิกัตตะหรือสัมปรายิกัตตะ ซึ่งอยู่ในระดับโลกียะได้ หากดำเนินชีวิตตามแนวทางแห่งมรรค นั่นคือ มี “ศีล” เป็นหลักปฏิบัติในชีวิต และก็ยังสามารถจะเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีได้เช่นกัน ดังนั้น นักธุรกิจที่ดำเนินธุรกิจอย่างมีจริยธรรมก็สามารถเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีได้ด้วยเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้เองสำหรับพุทธศาสนิกชนผู้ที่ยังไม่สามารถจะบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ นิพพานได้ และยังต้องการความสุขที่เป็นโลกียสุขอยู่ พุทธศาสนาก็มีหลักธรรมพร้อมทั้งข้อปฏิบัติที่เหมาะสมไว้เป็นแนวทางเช่นกัน

จากหลักการของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินนั้นเราก็ได้เห็นแล้วว่า พุทธศาสนายินยอมให้คฤหัสถ์ หรือผู้ครองเรือนแสวงหาทรัพย์สินและครอบครองทรัพย์สินได้ตามความสามารถ และความพร้อมของแต่ละบุคคลโดยให้อยู่ภายในขอบเขต และไม่เป็น

การเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น นอกจากนี้หลักธรรมที่เป็นไป เพื่อทวิภูธมมิกัตถะ ซึ่งเป็นเรื่องของความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ทำให้มีทรัพย์สิน เงินทอง ซึ่งมีทั้งหมด 4 ประการ คือ

1. อุฏฐานสัมปทา คือ ขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ประกอบอาชีพสุจริต รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตราหาอุบายวิธีที่สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี
2. อารักขสัมปทา คือ รู้จักคุ้มครองเก็บรักษาทรัพย์สินที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม ไม่ให้เป็นอันตราย เสื่อมเสีย
3. กัลยาณมิตตตา คือ การคบคนดีเป็นมิตร
4. สมชีวิตา คือ มีความเป็นอยู่ที่เหมาะสม

จากหลัก 4 ประการนี้จะเห็นได้ว่า สิ่งที่จะช่วยให้เกิดความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจตามทรรศนะของพุทธศาสนา ก็คือ การประกอบอาชีพด้วยความสุจริต และมีความขยันหมั่นเพียร และจากหลักการข้อที่ 2 ก็คือ เมื่อได้ทรัพย์สินมาด้วยความชอบธรรมแล้ว จะต้องดูแลรักษาทรัพย์สินนั้นอย่างดี ไม่ให้สูญหายไป ดังนั้น การสะสมทรัพย์หรือสะสมทุน จึงไม่ขัดแย้งกับหลักการของพุทธศาสนา พุทธศาสนาไม่เคยประณามเศรษฐีเพียงเพราะเป็นเศรษฐี ความมั่งคั่งที่เกิดโดยชอบธรรมและด้วยความพากเพียร มิใช่สิ่งที่จะได้รับการตำหนิโดยนัยนี้ หากนักธุรกิจมีความพร้อมก็สามารถแสวงหาทรัพย์สินหรือกำไร และเก็บสะสมทรัพย์สินที่หามาได้อย่างชอบธรรม มากเท่าที่จะสามารถทำได้ หรือสูงสุดตามศักยภาพของแต่ละบุคคล

ดังนั้น การแสวงหากำไรสูงสุดในทางธุรกิจด้วยความชอบธรรมหรือภายในกรอบจริยธรรม จึงไม่ขัดแย้งกับหลักจริยธรรมของพุทธศาสนาในระดับโลกียะ อนึ่งแม้ว่าพุทธศาสนาจะยอมรับว่าในการดำเนินธุรกิจ พุทธศาสนิกชนสามารถแสวงหากำไรสูงสุดได้ตามระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แต่กำไรสูงสุดดังกล่าวนี้ต้องเข้าใจว่า หมายถึง กำไรสูงสุดที่ชอบธรรมเป็นกำไรสูงสุดที่ได้มาด้วยกระบวนการที่บริสุทธิ์ เป็นกำไรที่ได้มาเพราะระบบการค้าขายที่เราสร้างขึ้นอย่างมีประสิทธิภาพ โดยไม่เบียดเบียนหรือละเมิดสิทธิของผู้อื่น

เมื่อการแสวงหากำไรสูงสุดในทางธุรกิจด้วยความชอบธรรมหรือภายในกรอบจริยธรรมนั้นไม่ขัดแย้งกับหลักจริยธรรมของพุทธศาสนาในระดับโลกียะแล้ว ปัญหาที่อาจจะถามต่อไปได้อีกก็คือ การแสวงหากำไรสูงสุดตามทรรศนะของพุทธศาสนากับการแสวงหากำไร

สูงสุดในธุรกิจระบบเสรีนิยมนี้ต่างกันหรือไม่ เพื่อที่จะตอบปัญหานี้ เราจะต้องกลับมาพิจารณาถึงหลักการแสวงหากำไรสูงสุดในธุรกิจระบบเสรีนิยมอีกครั้งหนึ่ง

ในบทที่ 3 ได้กล่าวเอาไว้ว่า การแข่งขันในระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมนี้จะมีกลไกราคาและการทำงานของระบบตลาดเป็นตัวควบคุมซึ่งตามทฤษฎีของ อัดัม สมิท นั้น กลไกราคา (PRICE MECHANISM) หรือ “มือที่มองไม่เห็น”(INVISIBLE HAND) จะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด ก็ต่อเมื่ออยู่ภายใต้สถานการณ์ที่เรียกว่า “ตลาดสมบูรณ์” จะมีอยู่ได้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไข 5 ประการ คือ

1. ผู้ซื้อและผู้ขายมีจำนวนมาก จนกระทั่งผู้ซื้อและผู้ขายแต่ละคนเป็นเพียงส่วนย่อยของตลาด ผู้ซื้อหรือผู้ขายแต่ละคนจึงไม่มีอิทธิพลเหนือราคาสินค้า ราคาสินค้าจะถูกกำหนดโดยอุปสงค์และอุปทานของตลาด

2. สินค้าและบริการมีลักษณะเหมือนกันทุกประการ จึงไม่ทำให้ผู้ขายคนหนึ่งคนใดอยู่ในฐานะได้เปรียบเสียเปรียบผู้ขายคนอื่น ๆ และในขณะเดียวกัน ผู้ซื้อก็จะไม่รู้สึกรู้ว่าสินค้าของผู้ขายแต่ละคน แตกต่างกัน เป็นผลให้ราคาสินค้าเพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของผู้ซื้อ

3. ผู้ซื้อและผู้ขายมีความรู้เรื่องตลาดเป็นอย่างดี กล่าวคือ ผู้ซื้อทุกคนและผู้ขาย (ผู้ผลิต) ทุกคน รู้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานการณ์ของตลาดอย่างสมบูรณ์ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราคาราคาคุณภาพ ฯลฯ ของสินค้า วัตถุดิบ ฯลฯ

4. การเข้าหรือออกจากกิจการเป็นไปได้อย่างเสรี ถ้าธุรกิจใดมีกำไรสูงสุด ผู้ผลิตรายใหม่ก็มีสิทธิจะเข้ามาดำเนินการผลิตแข่งขัน เมื่อใดก็ได้โดยเสรี ปราศจากการกีดขวาง และในขณะเดียวกัน ถ้าขาดทุน ผู้ผลิตก็สามารถออกจากกิจการนั้นหรือเลิกล้มไปได้

5. สินค้าสามารถโยกย้ายได้เต็มที่ หมายความว่าสินค้าสามารถเคลื่อนย้ายไปยังที่ต่าง ๆ ได้อย่างเสรี สะดวก โดยไม่เสียค่าใช้จ่ายมากนัก จนกระทั่งกระทบกระเทือนต่อราคา เป็นต้น

เงื่อนไขทั้ง 5 ดังที่กล่าวมานี้แม้ว่าในสถานการณ์จริงมักจะมีไม่ครบ แต่สถานการณ์นี้ก็ถือว่าเป็นสถานการณ์อุดมคติในระบบการแข่งขันเสรี ถ้าประเทศใดหรือสังคมใดสามารถ

เข้าใกล้สถานการณ์นี้มากที่สุด ก็จะมีผลให้เกิดประสิทธิภาพขึ้น โดยที่ผู้ผลิตใดก็ตามที่ใช้ต้นทุนการผลิตสูงกว่าผู้อื่น ก็จะต้องเลิกกิจการไป และผู้ผลิตใดที่สามารถอยู่รอดได้ ก็จะสามารถทำกำไรได้พอสมควรและไม่มากเกินไป เหมือนในสังคมที่มีการผูกขาด ผลที่ตามมาในสังคมก็คือการแจกจ่ายทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ

จะเห็นว่าเงื่อนไขที่จะทำให้เกิดประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งก็คือการมีความรู้ที่สมบูรณ์เกี่ยวกับสินค้า ทุน ฯลฯ ในแง่ระบบการแข่งขันเสรีจึงห้ามการหลอกลวง และการเอาเปรียบในความไม่รู้ของผู้อื่น ดังนั้นจึงดูเหมือนว่าในสถานการณ์ที่จะให้ได้มาซึ่งประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจซึ่งจะนำกำไรสูงสุดมาสู่ธุรกิจนั้น นักธุรกิจจะต้องเคารพกฎจริยธรรมบางประการ (การไม่หลอกลวง) ถึงแม้สาเหตุสำคัญของการให้ความเคารพกฎจริยธรรมจะมาจากความเห็นแก่ตัวก็ตาม

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าการแสวงหากำไรในธุรกิจระบบเสรีนิยมหรือทุนนิยมที่แท้จริงนั้น จะไม่ใช้การแสวงหากำไร โดยไม่มีกฎเกณฑ์ ทั้งนี้ก็เพราะว่า คนเศรษฐกิจ (THE ECONOMIC MAN) นั้นเป็นคนที่มีความเหตุผล (RATIONAL MAN) จากฐานของความมีเหตุผลนี้ นักธุรกิจจึงต้องยินยอมที่จะอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่กำหนด กล่าวคือ ถ้านักธุรกิจแสวงหากำไรโดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่นหรือของสังคมทำให้คนและสังคมเดือดร้อนวุ่นวาย ถ้าเกิดสถานการณ์เช่นนี้ ธุรกิจเองก็จะไม่สามารถดำเนินการต่อไปได้ และจะต้องเสียผลประโยชน์ของตนไป การแสวงหากำไรสูงสุดในระบบทุนนิยมนี้จึงมิใช่เป็นการแสวงหากำไรในลักษณะของมือใครยาวสาวได้สาวเอาโดยไม่มีขอบเขตที่เหมาะสมทำให้ผู้อื่นหรือสังคมเดือดร้อน ตรงจุดนี้เองที่ผู้วิจัยคิดว่าการแสวงหากำไรสูงสุดในทรรศนะของพุทธศาสนากับการแสวงหากำไรสูงสุดในธุรกิจระบบเสรีนิยมนั้นมีความสอดคล้องกัน ซึ่งก็มีนัยว่า นักธุรกิจที่ดำเนินธุรกิจตามหลักการของพระพุทธศาสนาก็ยังสามารถเป็นนักธุรกิจในแบบของทุนนิยมด้วยเช่นกัน